

NÂMIK KEMAL İLE SÜLEYMAN PAŞA'NIN
BAĞDAD SÜRGÜNLÜĞÜ SIRASINDA
İLK MEKTUPLAŞMALARI

ÖMER FARUK AKÜN

— Dönüşü olmayan sürgünün 100. yıldönümü münâsebetile —

Nâmık Kemal'in çok geniş mektuplaşma çevresi içinde yer alan mü-
him şahsiyetlerin en başta gelenlerden biri, devrinin siyasî ve askerî ta-
rihi kadar, fikrî hayatı için de seçkin bir isim olan müşîr Süleyman Pa-
şa'dır. XIX. asır Türkiye'sinin, münâsebetleri çocukluk çağlarında mek-
tep arkadaşlığından başlayan¹ bu iki büyük simâsının birbirlerine yazdik-
larının ne yazık ki pek mahdud bir kısmı neşir sahasına çıkabilmiştir.
Nâmık Kemal'in Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektuplardan ortada mev-
cud olanların en eskisi, bugün için 1873 yılına gidebilmekte, en sonun-
cuları ise 1882 yılında kalmaktadır. Ona hitab eden basılmış mektupla-
rının eldeki sayısı şimdiki halde onbir'den ibâret bulunuyor. Bunun, esâ-
sında bu kadar olmadığı, zamanca daha evvel ve sonraya âid olanlarının
bulunmak gerektiği muhakkaktır. Mektuplaşmalarının mektep arkadaş-
lığından hemen sonra, ilk ayrılıklarından itibaren başladığı kesinlikle ileri
sürülemez bile, ikisinin kendi sahalarında birer şahsiyet hâline geldik-
leri devrede ve bilhassa bu sıfat ve hüviyetle yürüdüğü tereddütsüzce
ifâde olunabilir. Gizli bir teşekkül olarak 1865'de faaliyet göstermeğe
başlayan Yeni Osmanlılar cemiyetinin, bu iki eski arkadaşın birbirleriyle
alâka ve temaslarının sıklaşmasında ayrıca bir rol oynadığı şüphesizdir.
Nâmık Kemal'in dâhil bulunduğu bu cemiyette, o zaman henüz kolağası

1 Nâmık Kemal, Bâyezid Rüşdiyesinden 7 Cumâdelevvel 1256 (21 Mart 1850)'da
açılan Dârülmaârif'e geçmişti. Süleyman Paşa da bu mektepte okur. Süleyman Paşa,
Ebüzziyâ Tefvik'e yazdığı mektupta Kemal ile mektep arkadaşı olduğunu bizzat
ifâde etmektedir: «Kemal'in ziyâna en ziyâde müteessir olanlardan biri de benim.
Mekteb şerikim, pek eskiden beri sevdiğim, hissimin tercümanı, fikrimin hâmerânı,

rütbesindeki Süleyman Paşa'nın önde gelen bir mevkiî olduğu belirtilir². Süleyman Paşa, iyi bir okuyucusu olarak da Kemal'i yazıları ile takip etmiştir. Sonraki yıllarda «Mebâni 'l-insâ» adı altında kaleme aldığı edebiyat kitabına, «Tasvîr-i Efkâr» gazetesinden, «Devr-i İstilâ» ve «Bârika-i Zafer»'inden parçalar seçmesi, «Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatına Dâir» makalesini bütünü ile nakledişi, «İbret» gazetesinden yaptığı iktibaslar, buradan tam metin olarak Gelibolu'da gurub tasvirini koyması, o çağda neşrolunduğu kadarı ile «Rûyâ»sını aynen geçirmesi gibi yönelişleri, onun Nâmık Kemal'e olan alâkasının derecesini gösterir.

Nâmık Kemal ve Süleyman Paşa'nın İstanbul'da birlikte bulunuşlarına rastlayan zamanlar kısa ve azdır³. Biri İstanbul'da iken, ötekisi ise ekseriyâ oradan uzakta olmuştur. Bu devamlı ayrılık ve uzak düşme, aralarında mektuplaşma için dâimâ hazır bir zemin yaratır. Neşrolunmuş

eyyâm-ı musibetimin teselliyetsâz-ı bi-imtinâmı idi» (*Süleyman Paşazâde Sâmî Bey*, İstanbul 1918, s. 201). Dârülmaârif'i bitirdikten sonra bir müddet Bâyezid câmi'i derslerine devam eden Süleyman Paşa'nın (Süleyman Sâmî, *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul 1328, s. 3) Maçka Mekteb-i İdâdî-i Askerî'sine girdiği 1269 (1853) yılında Nâmık Kemal, dedesi Abdüllâtif Paşa'nın kaymakam tayin olduğu Kars'a gider (Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemal*, İslâm Ansiklopedisi, 1960, cüz. 90, s. 56).

2 Ebüzziyâ Tevfik, onun Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde «her altı kişiye bir yedinci baş tahsis olunmuş ve her baş altı âzâya infâz-ı hükm etmeğe me'mur olmuş. Ve kaç altı teşekkül ederse yalnız yedincileri olan başlar diğer başlarla te'ârûf ve temas etmek usûl ittihaz edilmiş» diye teşkilâtını anlattığı hücrelerden birinin başı olduğunu bildirir: «Cemiyette vüzerâdan, ulemâdan, ümerâ-yı askeriyeden, me'murîn-i mülkiyeden, ehadd-ı naşdan olmak üzere, 245 kişi mevcut idi. En son numroyu hâiz olan 35'inci yedi'nin başı kolağası Süleyman Efendi idi. Çünkü onu 245 adediyle yâdediyorduk», (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, Yeni Tasvir-i Efkâr, nr. 21-22, 20-21 Haziran 1909).

3 Süleyman Paşa, Maçka askerî rüşdiyesi'nde okurken (1269/1853), dedesinin kaymakam tayin olduğu Kars'a giden Nâmık Kemal 1854 yazında İstanbul'a döner, on ay kadar sonra da, 1855 Mayıs'ında dedesinin yeni vazife yeri Sofya'ya geçer, 1856 Eylül'ünden sonra İstanbul'a gelir. 1856-1860 yılları arasında her ikisi de İstanbul'dadır. Süleyman Paşa 1860'da Harbîye'den mezun olup bir müddet Bosna taraflarında bulunduktan sonra 1862'de İstanbul'a döner. Hayatlarında ikisinin de aynı zamanda İstanbul'da oldukları en uzun devre bu tarihten 1867'ye kadar olan süre içindedir. 1867'de İstanbul'dan ayrılıp önce Afyon, daha sonra Girid'e giden Süleyman Paşa 1870 Şubat'ında Mekteb-i Harbîye münşeât müdürlüğüne getirilirse de aynı yılın Aralık ayında Asir ve Yemen taraflarına gönderilir. 1867 Mayıs'ından beri Avrupa'da bulunan Nâmık Kemal, Süleyman Paşa'nın Asir'e hareket etmesinden (10 Aralık 1870), iki hafta kadar önce (24 Kasım 1870)'de İstanbul'a dönmüştü. 1871 Nisan'ında rütbesi miralaylığa yükselen Süleyman Paşa aynı yılın Ağustos'unda İstanbul'a gelir. Mekteb-i Harbîye'deki münşeât hocalığına tarih muallimliği de ilâve olunur. Kemal, 1872'de fillen iki buçuk ay kadar süren Gelibolu mutasarrıflığı hâric tutulursa 1873 Nisan'ında Magosa'ya sürülene kadar ikisi de İstan-

mektuplarının Magosa devresine çıkan en eskilerindeki samimî ve tekel-lüfsüz hitab tarzı ve ifâde şekli, Süleyman Paşa ile o tarihlerden çok daha evvel başlamış bir muhâberenin varlığına delâlet etmekle berâber, Kemal'in bundan önce Avrupa'daki üç yılı aşan siyasî faaliyet ve mücâdele hayatı sırasında ikisinin mektuplaşma durumları tamâmile meçhûlümüzdür. Sâdece Magosa'dan itibaren verilerini takibedebildiğimiz bu mektuplaşmanın, 1875-1876 Karadağ ve Sırbistan harekâtı ile 1877-1878 Türk-Rus harbi esnasındaki örneklerinden birini iletecek vesikaya da sâhib değiliz. Bu vesikasızlığa mukabil, sonraki mektuplarından birinde görülen: «Size, ta Şıpka'ya geldiğiniz zaman yazmıştım ya, kendinizi millete, vatan kadar sevdirecek bir meziyete, bir atiyeye-i ilâhîyeye nâil olmuşsunuz»⁴ ifâdesi Kemal'in Süleyman Paşa'ya cephede iken dahi yazmaktan geri kalmadığını gösterir bir açıklıktadır.

Harbin sonunda muhâkeme altına alınan Süleyman Paşa'nın mevkûfiyeti sırasında Kemal'in ona Midilli'den sık sık yazdığını görmekteyiz. Rumeli cephesindeki bütün muvaffakiyetsizliklerin suçu kendisi üzerine yüklenmek istenen Süleyman Paşa'ya karşı açılan muhâkemenin gidişâtını merak ve alâka ile takib eden Kemal, bu mektuplarında onun maneviyâtını takviyeye çalışıyordu. Bundan sonra, garazkâr ve haksızca yürütülmüş bir muhâkeme sonunda bütün rütbe ve nişanları kaldırılarak Bağdad'a sürgün gönderilen Süleyman Paşa ile muhâberesinin son devresi gelir.

Nâmık Kemal'in Süleyman Paşa'ya bu devredeki mektupları⁵ daha önceki yıllara âid olanlar ile birlikte derlenip müstakil bir tedkikte ele

bul'dadır. Magosa'da iken önce muavinlikle başlayıp Mekteb-i Harbiye ders nâzırlığına kadar yükselen Süleyman Paşa, N. Kemal'in, Abdülaziz'in hal'ini müteakib 20 Haziran 1876'da İstanbul'a dönüşünden 16 gün sonra Sırbistan'a hareket eder. Oradan 20 Kasım 1876'da İstanbul'a dönüşünde Kânun-ı Esasî ve Meclis-i Meb'ûsan hazırlıkları sırasında yeniden birbirlerini görürlerse de bu çok sürmez. Süleyman Paşa bu defasında İstanbul'da iki ay bile kalamadan Bosna-Hersek umum kumandanlığı ile 13 Kânunısânî 1877'de pâyitahttan uzaklaşır. Bu, artık bir daha birbirlerini görmemek üzere ayrılışlarıdır. Kemal, Süleyman Paşa'nın gidişinden bir ay sonra tevkif olunur, 20 Temmuz 1877'de de Midilli'ye gönderilir. Bunu da ertesi yıl Süleyman Paşa'nın 16 Şubat 1878'de tevkif olunması ve uzun bir mevkufiyet ve muhâkeme devresinden sonra 20 Şubat 1879'da, sürgün yeri Bağdad'a gönderilmesi takib eder. Hayatlarının sonuna kadar İstanbul'dan ve birbirlerinden uzak kalmağa mahkûm olan bu iki eski dost için mektuplaşmaktan başka önlerinde bir yol yoktu.

4 Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, Ankara 1969, II, 365; krgş. TM, XI, 1954, s. 145.

5 1879'dan hayatının son bulduğu 1888 Aralık'ına kadar olan süre içinde Nâmık Kemal'in Bağdad'da Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektuplardan sâdece dört

alınmış ise⁶ de, Süleyman Paşa'nın bunlardan ilk ikisine Bağdad'dan cevap olan mektuplarından tamâmen habersiz bulunulmasının doğurduğu bilgi yetersizliği yanı-sıra, muhteviyatlarına lâyıkile nüfûz edilememiş olması yüzünden yapılan iş, çok sathî bir neşir ve izah seviyesinde kalmıştır.

Burada, Nâmık Kemal'in Bağdad'a gönderdiği ilk iki mektubu ile⁷, Süleyman Paşa'nın bunlara cevapları⁸ birlikte tedkike alınarak üzerlerinde gerekli izahlar yapılacaktır.

tanesi meydandadır. Bunlar, 3 Rebi'ülevvel 1296 (24 Şubat 1879); 25 Ramazan 1296 (12 Eylül 1879); 21 Şubat 1296 (5 Mart 1881); 4 Kânunievvel 1298 (16 Kânunievvel 1882) tarihlerini taşıyor.

Birincisinin evvelâ bir paragraflık kısmı verilmiş olan (Süleyman Sâmî, *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul 1328, s. 60) ilk iki mektup bütünü ile en önce Süleyman Paşa'nın «*Umdet'ül-hakâyık*» adlı eserinin baskısında (İstanbul 1928, I, 10-11, 14-15) neşredilmiştir.

6 Fevziye Abdullah Tansel, *Süleyman Hüsnü Paşa ile Nâmık Kemal'in Münasebat ve Muhaberatı*, Türkiyat Mecmuası, XI, 1954, s. 131-152. Bu mektupların arada atlanan bir tanesi de ilâve olunarak, aynı müellif tarafından ekserisi yine sathî ve kifâyetsiz kalan izahlarla birlikte yeni bir neşri daha yapılmıştır: *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, Ankara 1969, II, 399-401, 469-470 ve 1973, III, 62-64, 174-175.

F.A. Tansel, bu neşirlerinde Nâmık Kemal'in Süleyman Paşa'ya yazdığı ilk iki Bağdad mektubunun «*Umdet'ül-hakâyık*»ta kendinden evvel yapılmış ilk neşirden habersiz bulunmaktadır.

7 N. Kemal'in üzerinde duracağımız bu iki mektubunun bilhassa birincisinin Süleyman Paşa'nın evrâkı arasında olup «*Umdet'ül-hakâyık*»ta neşredilmiş metni, F.A. Tansel neşirlerine esas olan bir başka el tarafından kopye edilme Türk Tarih Kurumu nüshasından birtakım farklar göstermektedir. Yaptığımız neşirde bu farklar işâret olunmuştur. «*Umdet'ül-hakâyık*» neşrinde açık bırakılmış bâzı şahıs isimleri ve bâzı ibâreler, tarafımızdan köşeli parantez işâreti ile belirtilmiştir.

Süleyman Paşa, Nâmık Kemal'in ilk iki mektubu ile kendisinin de buna cevap olan iki mektubunu 93 harbine dâir bir mémoires = tezkire-i vakâyi' yazması konusu ile ilgisi bakımından bu eserinin giriş teşkil eden kısmına koyar.

8 Süleyman Paşa'nın Kemal'e mektuplarından ise, aşağıda yeri gösterileceği üzere bütün olarak sâdece ikisi ortadadır. Bunun dışında, Nâmık Kemal'e Bağdad'da menfâ hayatı esnâsında yazıldığını anladığımız —tarihi belirtilmemiş— bir mektubundan da bir paragraflık bir parça neşrilmiştir. (*Süleyman Paşazâde Sâmî Bey*, İstanbul 1918, s. 201). Ayrıca oğlu Süleyman Sâmî Bey tarafından, Paşa'nın N. Kemal'e «*Umdet'ül-hakâyık*» içinde neşrolunacağı kaydı ile (*aynı eser*, s. 59), 29 Muharrem 1296 tarihli bir mektubu bahis konusu edilirse de, adı geçen eserde bu haber verilen neşir yapılmamıştır.

Birinci neşrinde yılını 1296/1881 yerine 1298/1883 olarak gösterdiği 21 Şubat 1296 tarihli mektub dolayısıyla: «Kemal'in bu mektubu, Süleyman Paşa'nın ona yolladığı mektupların elimize geçmemesinin sebebinin de kısmen aydınlatıyor; evrakının araştırıldığı öyle bir zamanda Süleyman Paşa'nın mektuplarını muhafaza edememesi kadar tabii birşey olmaz. Esâsen Kemal'in de Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektupla-

Nâmık Kemal ile Süleyman Paşa arasındaki Midilli-Bağdad mektuplaşması, güç şartlar içinde cereyan ettiğinden çok gecikmeli olmuştur. Bütün yazdıklarının kontrol altında bulunduğunu hissettiklerinden, birbirlerine mektup ve cevaplarını doğrudan doğruya posta ile değil, emin eller vâsıtasile iletmeğe çalışmışlardır⁹. Kemal'in kendisine yolladıklarını aradan aylar geçtikten sonra alabilen Süleyman Paşa, bunların cevaplarını da, Bağdad'dan gidecek güvenilir kimseler bulduğu zaman, araya uzun bir fâsıla girdikten sonra gönderebilmiştir. Bu sebeple, Nâmık Kemal'in ilk iki mektubundan birincisi ile, ikinci mektubuna Süleyman Paşa'nın verdiği cevap arasına tam bir yıllık mesâfe girer.

Nâmık Kemal'in, Süleyman Paşa'ya İstanbul'dan ayrılışından sonra yazdığı ilk mektubun eline geçişi Bağdad'a vardığı güne tesadüf eder. Süleyman Paşa Bağdad'a geldiği 26 Cumâdelâhir 1296 (16 Haziran 1879) Pazartesi günü¹⁰ öğleden sonra, Nâmık Kemal'in 3 Rebi'ülevvel 1296 (24 Şubat 1879) tarihli mektubunu alır. Divan-ı harbin, bütün askerî hayatını ve istikbalini mahveden haksız mahkûmiyet kararının derin üzüntüsü

rın asılları mevcut değildir; ancak onun mektublarını kopye etme itiyadındaki bâzı kimselerin mevcudiyeti sayesinde bu vesikaları elde etmek mümkün oluyor; bununla beraber Süleyman Paşa'nın da Kemal'e Bağdad'dan yolladığı mektublarından birinin bir kısmı oğlu Süleyman Nesib tarafından neşredilmiştir» diyen F.A. Tansel (*Süleyman Hüsnü Paşa ile Nâmık Kemal'in Münasebet ve Muhaberatı*, Türkiyat Mecmuası, 1954, XI, 151), Süleyman Paşa'nın «*Umdet'ül-hakâyık*»ında (İstanbul 1928, I, 11-12, 14-15) neşredilmiş iki mektubundan külliyyen habersizdir.

9 Süleyman Paşa'nın Bağdad'da ikinci senesi geçerken de muhâbere emniyeti meselesi aynı şekilde, hattâ: «Arıza takdiminde vukû' bulan kusuruma iki sebep var idi. Bunun biri, bâ'zı zevâtın me'muriyyeti üzerine Bağdad'ca muhâberât-ı âsafânelerinin emin olmadığına. dâir şundan bundan ve husûsiyle Fâik'ten aldığım haberlerdir ve biri ise, bendenize âit olan muhâberâtın bir teharrî-i fevkalâde altında bulunması idi» (*Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, III, 63 —Süleyman Paşa'ya 21 Şubat 1296/5 Mart 1881 tarihli mektup—) ifâdesinden anlaşılacağı üzere daha da kötüleşmiş şartlar altında devam ediyordu.

10 4 Ocak 1879 (10 Muharrem 1296)'da kendisine divan-ı harbce müebbeden sürgüne mahkûm edildiği kararı tebliğ olunup rütbe ve nişanları geri alınan (krş. Süleyman Paşazâde Sâmî, *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul 1328, s. 9 ve *Umdet'ül-hakâyık*, İstanbul 1928, I, 6) Süleyman Paşa, 20 Şubat 1879 (28 Safer 1296) tarihinde âilesini yanına alamadan nezâret altında İstanbul'dan çıkarılarak önce Haleb'e gelmiş (17 Şubat 1294 = 1 Mart 1879), burada arkasından gelecek âilesini beklemiş, bu şehirde 78 gün geçirişi müteakip (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, Zeyl Kısmı, s. 34), İstanbul'dan çıkışından dört aya yakın bir zaman (= 116 gün) sonra Bağdad'a vâsıl olmuştur.

11 Daha sonra 1882'de başvekil olan Abdurrahman Nüreddin Paşa'dır. Dürüst bir devlet adamı olarak tanınan Abdurrahman Paşa, Diyâribekir vâlisi bulunduğu sırada, Süleyman Paşa'nın Bağdad'a gelişinden dörtbuçuk ay, ora için İstanbul'dan

ile Bağdad'a gelişinin ilk günü vâli Abdurrahman Paşa¹¹ ile, yakın ve eski arkadaşı müşîr Hüseyin Fevzi Paşa'nın¹² hiç umulmadık ters muameleleriyle karşılaşmış olmasının teessürü içinde iken Kemal'in mektubu kendisine menfâsında bir ilk teselli olarak yetişir¹³. Gerçekte de bu mektup, Bağdad'a sürgüne mahkûm edilmesi dolayısıyla Süleyman Paşa'ya Kemal tarafından bir tesellinâme olmak üzere yazılmıştı.

hareketinden ise dört gün önce (24 Safer 1296 = 16 Şubat 1879)'da Bağdad vâliliğine tayin olunmuştu. (*La Turquie*, 24 Safer 1296 - 16/17 Fevriyer 1879; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 197, 25 Safer 1296 - 17 Şubat 1879; ayrıca bk. İbnülemin, *Son Sadriâzamlar*, İstanbul 1948, IX, 1321). Dokuz ay kadar sonra da azledilir (*Vakit*, nr. 1814, 2 Zilhicce 1297 - 5 Teşrinisâni 1880; krs. İbnülemin, *aym yer*; *Bağdad Salnâmesi*, Bağdad 1299, s. 38 ve Bağdad 1300, s. 51'de Abdurrahman Paşa'nın bu ikinci Bağdad vâliliğinin süresi 1 sene 10 ay 29 gün olarak gösterilmiştir). Kemal'in, bu mektubunda hamiyet sahibi bir kimse olarak bahsettiği Abdurrahman Paşa'nın yerine vâli gelen Takiyüddin Paşa, Süleyman Paşa'nın aleyhinde bâzı teşebbüslerde bulunacaktır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Şıpka Kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın Menfâ Hayatına Dâir Bazı Vesikalar*, Bülleten, nr. 45, 1948, s. 214-215).

12 Bu havalide bulunan 6. ordu müşîri Amasyalı Hüseyin Fevzi Paşa'dır. Mekteb-i Harbiye'de Süleyman Paşa ile aynı devrede okuyan Hüseyin Fevzi Paşa 1276 (1859)'da erkân-ı harb olarak mezun olmuş (Mehmed Es'ad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310, s. 286), 1870'de Asir'deki isyanı bastırmak için teşkil olunan fırkanın kumandanı Redif Paşa'nın maiyetine, o sırada kaymakam rütbesindeki Süleyman Paşa ile birlikte verilmişti (Ahmed Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'a*, İstanbul 1291, II, 5). Süleyman Paşa'nın Bosna-Hersek kumandanlığına tayin olunduğu tarihte erkân-ı harbîye reisi bulunduğu 6. ordu kumandanlığına getirilmiştir (*Basîret*, nr. 1976, 17 Zilhicce 1293 - 21 Kânunıevvel 1292). Hüseyin Fevzi Paşa, Süleyman Paşa'dan evvel bir ara Mekâtib-i Harbiye nâzırı da olmuştu.

13 Süleyman Paşa, Kemal'in Bağdad'da ilk mektubunu nasıl aldığı ve orada ilk günkü rûh hâlini şu şatirlerle tesbit etmektedir :

«Hükm-i kaderin bize menfâ ta'yin ettiği Bağdad'a duhûlümüz, doksan altı sene-i hicriyesi cemâziülâhîrinin yirmialtıncı Pazartesi gününe ve Haziran-ı rûmî'nin dördüne musâdif idi. O gün, Bağdad tabur ağasının veyâhud ta'bir-i âherle Bağdad polis me'murunun hânesine misafir verilmiş idim. Zihnim pek muhtel ve kâffe-i hissiyatım dūçar-ı futûr ve hâlel idi. Hummâ-yı re's marazından henüz kesb-i ifakâta isti'dâd göstermiş bir hastaya teşbih olunabilir idim. Gerçi kâlib-ı ten, 'şu nasıl âdem imiş' diye seğirdip gelen züvvâra arz-ı ihtiram ve zeban u dehen hüzzârın taltif ve takrimlerine müteretteb takrir-i kelâmda kusur etmemeğe çalışıyordu. Ne çâre ki, hâtırâ-müşevveş, zihin dalgın, fikir yorgun, gönül ise pek münkesir ve müteessir idi. Etvâr-ı hâriciyem ile bir büyük kayıdsızlık gösteriyor isem de ıztırâb-ı derûnu ta'dile bir türlü çâre bulamıyor idim.

Hele bir sadme-i gayr-ı muterakkıba beni bütün bütün sersem etmiş ve a'sab-ı müdebbiremi ezmış geçirmiş idi. Başka bir şey değil.

Vâli Abdurrahman Paşa ve müşîr Hüseyin Fevzi Paşa'dan müstereken gördüğüm muamele-i istihkariye idi. Gerçi doksanbeş senesi Şa'ban-ı şerifinin onikinci ve Temmuz'un otuzuncu pazar günü divan-ı harb heyetinin hakkımda tecviz ettiği muamele-i vahşiyâne ve şenâetkârâneye nisbetle bu istihkar bir menzile-i lâsey idi. Lâkin ben,

Mahkûmiyet kararından sonra onun İstanbul'dan yazdığı mektubuna zamanında cevap verememiş olmaktan dolayı üzüntüsünü ifâde ile başlayan N. Kemal, muhâkemesi esnasında verdiği cevaplarla kendisi için kurulmuş olan Divan-ı Harb'i perişan bir hâle sokuşunu, o üç sene kadar önce Zagra'da Ruslara karşı kazanmış olduğu zaferden de üstün bulunduğunu söylerken, bir yandan da Kırım harbinin meşhur Sivastopol müdâfii, Plevne muhâsarasının stratej ve kumandanı gün görmüş asker, Rus generali Totleben'in Süleyman Paşa'nın kumandanlık meziyetlerini öven sözleri üzerinde durarak ona teselli noktaları bulmağa çalışır.

Kemal bu mektubunda Süleyman Paşa'yı menfâsında ilk günlerinden itibâren mühim bir meşgâleye sevk etmek istiyor: Onu askerî hâtıralarını, içinde yaşadığı son harbin tarihini yazmağa teşvik eder. Napoléon devri kumandanlarından Fransız generali Dupont'un hâtıratını örnek gösteren

divan-ı harbin muâmelesine hakâret değil, cinâyet nâmını veriyor idim. Anlar bana su-i kâsd ettiler, hayatımı tehdid eylediler.. Mahkeme-i keyfiyeleri muvâcehesinde beni süngülemeğe kalkışdılar... Anlar kâtil idi.. cellâd idi.. vâsita-i i'tisâf idi.. eyâdi-i intikam idi. Kânun setfire-i tezvîrine bürünmüş bir rûh-ı habisin dârünnedve-i mel'aneti idiler. Bana o gün kâtiliyet veyâ maktûliyet kisve-i hûnîninden birini ilbâsa me'mur idiler, itikâdında bulunuyor idim. Kendi zu'mumca müşârünileyhimâdan birincisi mü-rüvvetkâr, meziyet-şi'ar bir merd-i şefik, ikincisi sıgar-ı sînden beri birlikte ömür geçirdiğim makâm-ı dâder bir sevgili refik idi. İhtimal ki bu iki zât da bir kuvve-i mütehakkimenin taht-ı te'sirinde bulunuyorlar veyâhud kendilerini bulunuyor zannediyorlar idi. Lâkin ben, o günkü ve bunlara karşı olan hâlimi tasvir ediyorum. Yoksa muâmele-i istihkariyeye müteretteb hakikat, lâhika-i kitabda bir bahs-i mahsus teşkil edecektir.

Benim Bağdad'a muvâsalatım demek çah-ı felâkete mebde-i sukûtum mâ'nâsından başka bir şey tazammun etmezdi. Bu mülâhaza sevkîyle ayrıca da istikbâlîm için dil-teng idim. Vâkı'a İstanbul'dan Bağdad'a menfiyyen geldiğimi biliyor idim. Lâkin, bugün menfâmda bu sıfatla tanılacağım eyyâmın birincisi idi. Meydan-ı siyâsete götürülmüş bir biçâre mahkûmun vaziyet-i müdhîşesine, belki bir hiss-i bî-ihdiyârî ile mukallid idim. Sanki felâket denilen kazâ-yı mübrem ekbah-ı süver ile teccüm ederek karşımda duruyor.. ve bana: "İşte altı sene, yâhud ikibin yüz doksan gün, yâhud elli iki bin beş yüz altmış saat benim pençe-i tegallübümde esir ve zebûnumsun..." diye i'tab ediyor idi. Ma'mafih, bu igtîşâsât-ı derûn ve ıztırâbât-ı günâgünün zâhir-i hâle in'ikas etmemesi için olanca kudretimi sarf ediyor ve mütecellidâne bir vaz' ile idâre-i hal u makal etmek istiyor idim. İşte bu sevâik-ı teessürün mahkûm-ı nüfuzu olduğum bir vakt-ı ıztırabda ve hatırımda kaldığına göre öğleden sonra idi ki ... .. efendi şu kâğıdı elime verdi; bu kâğıd ne idi? Canım gibi sevdiğim bir edib-i ekmelin tesliyetnâmesi idi» (*Umdet'ül-hakâyık*, İstanbul 1928, I, 9-10). Süleyman Paşa'nın Abdurrahman ve Hüseyin Fevzi Paşa'ların davranışları ile ilgili olarak ifâde ettiği bu teessürü, oğlu Süleyman Sâmî ise, Bağdad'a geldiği gün «Bağdad halkının gösterdiği su-i kabul» diye bir sebebe atf eder (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul 1328, s. 60).

Kemal, Paşa'dan o yolda bir eser meydana getirerek tarihe hizmette bulunmasını beklemektedir. Söylediği temenni ve tavsiyeyi Kemal o kadar benimsemiştir ki, yazacağı eserin kendisi için de bir nüshasını ayırmasını Paşa'ya daha başından tenbihler.

Seyyîd'ül-ahrâr Efendimiz Hazretleri,

İstanbul'dan en sonra aldığımız fermannâme-i devletlerine vakti vaktine cevap veremediğimden dolayı ne derece me'yus ve müte'essif olduğumu tarif edemem. Husûsiyle arızanın te'ahhuru böyle bir münâsebet-siz bir zamana tesâdüf ettiği ayrıca mûcib-i hırman oldu. Allah postanın belâsını versin. Zannederim ki bu arızamla berâber öteki ^a, huzûr-ı devletlerine yüz sürer. Menekşeli Sâlih Efendi¹⁴ bendeleri iltifat-ı asdika-perverîlerini teblig etti ^b. Kulunuzun necâta ^c itimâdım, erâzilin bu dereceye kadar denâeti irtikâb edeceklerine aklım ermediğinden idi. Ma'mâfih sâye-i Resûl'ullah'da ne yapabildiler.. Bağdad'a gönderdiler değil mi? Efendimiz Rüşdî Paşa¹⁵ değilsiniz ki bundan gönlünüzce bir te'essür hâ-

a) öteki=ötekisi de (F.A. Tansel, *TM*, XI, 147/ *Namık Kemal'in Husûsi Mektupları*, II, 400).

14 Kemal'in 8 Şa'ban 1295 tarihli bir mektubunda da, «Birâderi Sâlih Efendi'den aldığım mektub» diye ilk Meclis-i Meb'usan'da Aydın vilâyeti (=İzmir) meb'usu Menekşelizâde Emin Efendi'nin kardeşi olarak bahsettiği Sâlih Efendi, bu âileyi çok yakından tanıyan, Cümhuriyet devri İzmir meb'usu ve adliye vekili Mahmud Esad Bozkurt'un Midhat Cemal Kuntay'a belirttiğine göre: «Sâlih Efendi, Kemal'in sandığı gibi, Emin Efendi'nin kardeşi değildi, akrabâsındandı» (*Namık Kemal. Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, İstanbul 1949, II, 1. kısım, s. 704, not 11). 1873'de Nâmık Kemal ile birlikte sürgüne çıkarılıp Yeni Osmanlılar'dan Nûri Bey ile Akkâ'ya kalebend gönderilen Bereketzâde Hakkı'dan, orada tanıştığı Menekşelizâde Sâlih Efendi hakkında şu bilgiyi alırız: «İbrahim Paşa'nın [yeni gelen Akkâ mutasarrıfı] birâderi Halil Bey ve akrabâsından Menekşelizâde Sâlih Efendi ile kardeş gibi görüşmeğe başladık, ya onlar bizde veya biz onlarda idik. Sâlih Efendi pek şüh ve şen bir zâttır, o rûhnevâz mütâyebât ve mülâtefâtı mümkün değil unutulamaz» (*Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332, s. 150-151).

b) etti=eyledi (F.A. Tansel, *TM*, XI, 147/ *Mektuplar*, II, 400).

c) necâta=necâtına (F.A. Tansel, *TM*, XI, 147/ *Mektuplar*, 400): «kulunuzun» kelimesi burada Nâmık Kemal'in edeben kendisi için kullandığı bir sözdür. «kulunuzun necâtına» şekline sokulduğu takdirde, «kulunuz» kendisi yerine, Süleyman Paşa hakkında sarfedilmiş bir duruma gireceği gibi, cümlelerin taşıdığı «benim necât hususunda güvenim» mânâsı da kaybolur.

15 Kemal, burada Şirvânîzâde Mehmed Rüşdî Paşa'yı kasdetmektedir. Rüşdî Paşa sadâretten azlolunduktan üç ay kadar sonra vâililikle İstanbul'dan Haleb'e uzaklaştırıldığında çok teessüre kapılmış, Haleb'de bulunmaktan çok şikâyetçi olmuştu

sıl olsun. Vaktiyle Yemen'de de bulundunuz¹⁶. Şimdi Bağdad'da bulunursanız ne olmak lâzım gelir? Acaba böyle cezâlara karar veren yâdigârlar, ashâb-ı hamiyeti de kendi vicdanlarında, kendi mizaclarında mı zannederler?

(bk. İbnülemin, *Son Sadrâzamlar*, İstanbul 1942, III, 461). Mektubun neşrini yapan F.A. Tansel, buradaki Rüşdî Paşa'yı Mütercim Rüşdî Paşa ile karıştırır. Rüşdî Paşa'dan Mütercim Rüşdî Paşa olarak bahseden F.A. Tansel, yaptığı ilk neşirde: «... Süleyman Paşa gibi bir şahsiyet için Bağdad'da bulunmaktan teessür duymak lâzım gelmeyeceğini yazıyor. Ancak Mütercim Rüşdî Paşa gibi kimselerin böyle bir yerde yaşamakla üzüntüye kapılacaklarını hatırlatıyor» dedikten başka, (*TM*, 1954, XI, 147), daha sonraki neşirinde de: «... Süleyman Paşa gibi bir şahsiyet için Bağdad'da bulunmakla tessüre kapılmayacağı lâzım geldiğini yazıyor. Ancak Mütercim Rüşdî Paşa gibi kimselerin böyle bir yerde yaşadıklarından dolayı üzüntü duyduklarını hatırlatıyor; çünkü Mütercim Rüşdî Paşa, 1874'de Sadr-ı azamlıktan azledilerek Haleb vâililiğine ta'yin edilmiş, kendi isteği ile bu me'murluğu Hicaz'a çevrilmiş, buraya gittikten kısa bir müddet sonra vefât etmiştir» demek sûretile bu hatayı tekrarlar (*Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, 1969, II, 399). Haleb'e vâililikle uzaklaştırılan Mütercim Rüşdî Paşa değil, kaydettiğimiz üzere Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'dır. Mütercim Rüşdî Paşa hiçbir zaman Haleb vâlisi olmamıştır. Mütercim Rüşdî Paşa'nın pâyitahttan uzaklaşması Manisa için olur. Sadâretten azledildikten sonra Mütercim Rüşdî Paşa, İstanbul'dan uzaklaştırılması hususunda Abdülhamid'in gösterdiği ısrarlı tutum dolayısıyla, herhangi bir nefy kazâsına uğramamak için, önceden davranarak hükümdardan Manisa'daki çiftliğinde ikâmetine müsâade olunmasını bizzat istemiş, bu hususta sâdir olan irâde üzerine oraya hareketle 8 Şubat 1879 (27 Kânunısânî 1294 - 16 Safer 1296)'da İzmir'e gelmişti (İbnülemin, *Son Sadrâzamlar*, İstanbul 1940, I, 132-134). Rüşdî Paşa'nın orada üç gün kaldıktan sonra Manisa'ya hareket ettiği haber verilir (*La Turquie*, 18 Fevriér 1879 - 25 Safer 1296). Onbeş gün kadar sonra da, sıhhatinin tamamen düzeldiği havâdisi çıkar (*La Turquie*, 6 Mart 1879 - 12 Rebiülevvel 1296). Nâmık Kemal'in, İzmir'e varışından 16 gün gibi bir zaman sonra yazdığı mektupta, Mütercim Rüşdî Paşa'ya atfen, onun böyle bir yere gelmiş olmak dolayısıyla şuyû ve iştihar bulmuş bir teessüründen bahsetmesi beklenemez. Bundan önce de muhtelif mazûliyetleri olan Mütercim Rüşdî Paşa'nın, istemediği bir yerde oturmağa mecbur edilmesi gibi bir hâdise yoktur. Şirvânîzâde Rüşdî Paşa daha önce bir de Manisa'ya nefyolunmuştu.

16. Süleyman Paşa, Osmanlı devletine karşı çıkarılan isyan ve girişilen tecâvüzler üzerine teşkil olunan «firka-i ihtiyatiye» kumandanı Redif Paşa ile birlikte 22 Aralık 1870 (10 Kânunievvel 1294/ 29 Ramazan 1287)'de İstanbul'dan hareket ederek ilkin Asîr'e gitmiş, oradan da Yemen'deki diğer harekâta iştirak etmiş, ve burada rütbesi 1871 Nisan'ında kaymakamlıktan mîralaylığa yükseltilmişti. Daha sonra Redif Paşa'nın hastalanması üzerine ona refâkaten 1871 Haziran'ında Cidde'den İzzeddin vapuru ile İstanbul'a döner. (Ahmed Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'a*, İstanbul 1291, II, 5 ve 52-53).

«Zehî tasavvur-ı bâtil, zehî hayâl-i muhâl»

Hele o nâzenin divan-ı harb'in uğradığı rezâlet¹⁷, efendimiz için Zagra galebesinden büyük bir muvaffakiyettir¹⁸.

Şimdi orada elbette efendimize bir eğlence lâzım olacak. Kulunuza kalırsa o eğlence tabii bir mémoires olur. İnşâallah evrâkınız¹⁹ da yanınızdadır. Efendimize olan te'allûk-ı vicdan hasebiyle bir dereceye kadar hâli efendimiz'e benzeyen ve e Napoléon zamanında senelerce mahsûr kalan ceneral Dupont'un²⁰ *Mémoires*'ını okudum. Şimdiye kadar görmedi-

17 Kemal'in bu ifâdesi, Süleyman Paşa'nın divan-ı harbin henüz istintak safhası için şu söyledikleri ile çok daha iyi anlaşılır: «Ma'mâfih cümlesinin huçec u berâhin-i rêsmiyeye ve hüküm ü kaide-i harbe müstenid cevablarını vererek sual mürettiblerinin çanlarına ot tıkadım» (*Umdet'ül-hakâyk*, İstanbul 1928, VI, 461).

18 Süleyman Paşa'nın 31 Temmuz 1876'da Eski Zagra'yı Ruslar'dan istirdad, ardından da Yeni Zagra'yı da alarak Gurko kumandasındaki Rus ordusunu Balkanlar'ın gerisine atmak sûretile kâzandığı zafer. Süleyman Paşa'nın bu mühim harekâtı hakkında etraflı bilgi için bk. Ali Fuad [Erden], *Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi*, İstanbul 1326, I, 299-307, II, 472-539.

d) Kulunuza kalırsa = Bu ibâre F.A. Tansel neşrindeki metinde yoktur.

19 Bununla, Süleyman Paşa'nın Rumeli harekâtı ile ilgili çok zengin bir vesika koleksiyonu teşkil eden evraki söylenmek isteniyor. Süleyman Paşa, bütün 1877-1878 Türk-Rus harbi boyunca cereyan eden muhâbere ve yazışmalarına âid evrâkı bir sandık içinde berâberinde muhâfaza etmiş, harbin sonlarında Gellbolu'da tevkif olunacağı gün (16 Şubat 1878), emniyet altında bulunmasını te'min maksadile önce, gemisinde iâde-i ziyâretine gittiği İngiliz amirali Commerel'e emânet bırakmıştı (*Umdet'ül-hakâyk*, VI, 186). Daha sonra İstanbul'da Ferik Hüseyin Paşa'nın evine naklolunan bu evrak divan-ı harbin şahsına yönelttiği iddia ve ithamları cerh ve bunlara karşı müdâfaasını temin için, Bâb-ı Seraskeri'de süngülü nöbetçilerin nezâretinde mevkuf bulunduğu odaya, 3 Nisan 1878 tarihinde onların gözlelerinden kaçırılarak sandığıle birlikte sokulmağa muvaffak olunmuştu (*Umdet'ül-hakâyk*, VI, 424-425). Süleyman Paşa, Bağdad'da Türk-Rus harbi ile ilgili te'lifâtını oraya getirdiği bu evraka dayanarak kaleme alır.

20 Bahis konusu Fransız generalinin ismi, mektubun bu kısmının ilk baskısında (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, 1328, s. 60) دوپود , *Umdet'ül-hakâyk* neşrinde (1928, I, 11) دوپود şeklinde çıkmış, F.A. Tansel neşirlerinde ise (*TM*, 1954, XI, 147 ve *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, 1969, II, 400) «General Duperré» sûretinde verilmiş, notda da «Victor-quy (1775-1846)» künyesile gösterilmiştir. İndeks'e de «Duperré, Victor - Quy, general» diye geçmiştir (s. 501). Herşeyden önce «Duperré» general değil, bir amiraldir. Duperré'nin sıfatının bir amiral oluşundan başka, Napoléon devrinde nekbete uğramak gibi herhangi bir durumu da yoktur. Öte yandan Duperré'nin kaleminden çıkmış bir hâtirat da bilinmemektedir. De Courcelles'in «*Dictionnaire historique et biographique des généraux français*» gibi (V, 1822) eserlerde geniş bir repertuarını bulabildiğimiz Napoléon devri askerî şahsiyetleri içinde, Kemal'in mektubundaki hüviyete en uygun kimse «Pierre - Antoine» künyeli bu

ğim yolda bir kitab. Terceme-i hâl ile başlamış da gördüğü vekâyi'i, meselâ bir neferin şecâatini ¹ bile gösterecek kadar tafsil etmiş; her vak'ayı muhâkeme eylemiş. Efendimiz'in Tarih-i Âlem ² 'inden büyücek ³ bir kitab vücûda getirmiş. O yolda bir eser tertibi eğlence edilse ahlâfa bir büyük hazîne-i tahkikat bırakılmış olur. Hele bendeniz için bir nüshasını edinmek efendimizi görmek kadar arzû olunacak hallerdendir.

Totleben'in²¹ efendimiz'e müteallik olan sitâyişleri bilmem manzûr-ı

general Dupont de l'Etang'dır (1765-1840). Pek çok muhârebeye iştirak etmiş olan bu cesur kumandanın Baylen muharebesini kaybedip düşmana teslim mecbur olması (1808) neticesi parlak askerî mâzisi bir anda gölgelenivermişti. Tıpkı Süleyman Paşa gibi muhâkeme altına alınarak rütbe ve nişanları kaldırılıp askerlikten ihrac ve hapse mahkûm edilmişti (1812). Napoléon'un iktidardan düşmesi ile hürriyetine ve mevkiine kavuşur, onun yeniden iktidâra dönüşü ile de tekrar mevkiini kaybeder. Süleyman Paşa gibi atak bir asker olan ve eli kalem tutan general Dupont hayatının son yıllarında «*Mémoires*»ını yazarak neşre hazırlamıştı.

e) F.A. Tansel'in her iki neşrinde de bu «ve» metinde yer almadığından ifâde mânâca çok değişmiş, Süleyman Paşa'nın hâli ile arasında bir benzerlik görülen şahıs, general Dupont olmaktan çıkıp doğrudan doğruya Napoléon'un kendisi olmuştur.

f) şecâatini = sancağını (*Umdet'ül-hakâyık*'daki metinde).

g) Tarih-i Âlem = Tarih-i Umûmî (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, s. 60; F.A. Tansel, *TM*, XI, 148/ *Mektuplar*, II, 400).

h) büyücek = büyük (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, 60; F.A. Tansel, gösterilen yerler).

21 Kırım Harbinde Sivastopol'un meşhur müdâfil ve kumandanı Kont Eduard İvanoviç Totleben (1818-1884). 1877 savaşında Rus ordusunun Plevne'ye karşı giriştiği iki taarruzda da netice alınamaması üzerine, Plevne cephesi kumandanlığına getirilmiş, Plevne onun hazırladığı muhâsara planı ile düşürülmüştü. Harbin sonlarında Rus kuvvetleri başkumandanı Grandük Nikola ile Çar Alexandr II arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle 14 Nisan 1878'de de onun yerine başkumandan tayin olunur (B.H. Sumner, *Russia and The Balkans 1870-1880*, Oxford 1937, s. 335, 395-397). Harbin bitişinden sonra Totleben, Berlin muahedesini takip eden ve Rus ordusunun Trakya'da işgal ettiği topraklardan kat'i çekilişine kadar olan devrede muhtelif vesilelerle İstanbul'u ziyâret eder. Meselâ, 1878 Ağustos'unda gelip Bâb-ı Seraskeri'de askerî merâsimle karşılaşır ve seraskerle görüşür (*La Turquie*, 28 Août 1878), ertesi günü akşamı da Yıldız Sarayı'nda şerefine mükellef bir ziyâret verilir (*Vakit*, nr. 1026, 1 Ramazan 1295 - 29 Ağustos 1878). Eylül'de Büyükdere'de Rus sefâretine şatafatlı bir ziyârette bulunur (*La Turquie*, 2 Septembre 1878), Alman elçisi şerefine ziyâfet verir (*La Turquie*, 18 Septembre 1878). 22 Eylül'de Ayastafanos'u karargâhile birlikte terkedip Edirne'ye hareket eden Totleben'i, oradan Livadya'ya çarı refakatinde görmeğe gittiği Prens Lobanoff'un sefârette vereceği baloya iştirak etmek üzere 1879 Ocağı başında yine İstanbul'da görürüz (*La Turquie*, 11 Janvier 1879). Gazetelerde kendisile ilgili haberlere sık sık rastlanan Totleben'in, Nâmık Kemal tarafından işâret olunan Süleyman Paşa hakkındaki sözleri bu devreye çıkar. Süleyman Paşa'nın, Totleben'in Türk gazetelerinde gördüğü ifâdeleri için verdiği yuvarlak tarih de Totleben'in bu son ziyâretleri zamanına gitmektedir.

devletleri olmuş mudur? Her devlette mevcut olan ikişer, üçer birinci kumandanlardan biri de efendimiz olduğunu gerçekten asker olanların hâline lâıyk bir lisan-ı takdir ile beyan ediyor. Acaba aleyhinizde Rusya cenerallerinden şehâdet taleb eden keçi sakallı, kedi bıyıklı Rauf Paşa²² hazretleri Totleben'e karşı ne söyleyecek?...

[Arızamı takdim eden Fâik²³ bendeleri akrabamdan ve ihvân-ı soh-

22 Parlak şahsiyetini çekemediği, kendisinin Yeni Zagra'da Gurko karşısındaki yenilgisinden mes'ul tuttuğu Süleyman Paşa'yı, Türk-Rus savaşının son safhasına gelindiği günlerde tevkif ettirip divan-ı harbe sevkeden serasker ve bu mektubun yazıldığı tarihte «yâverân-ı ekrem-i hazret-i şehriyâriden» ve Edirne vâlisi bulunan Mehmed Rauf Paşa. Abdülaziz'in hal'inde oynadığı rol dolayısıyla şahsına karşı dâimî bir kuşku duyan Abdülhamid'in vehmini tahrik ile iyiden iyiye aleyhine çevirerek Süleyman Paşa'nın mahvı için, diğer muâriz ve düşmanlarının en başında, elinden gelen herşeyi yapmış olan Rauf Paşa, Yeni Zagra'da düştüğü mağlûbiyete Süleyman Paşa'nın kendisinin yardımına gelmemiş olmasını sebep göstermek istemiş, bundan dolayı duyduğu kinin sevki ile 11 Aralık 1877'de Seraskerlik makâmına gelişinden itibaren onu cephede güç durumlara düşürmek, uğranılması mukadder mağlûbiyetlerin bütün mes'uliyetlerini üstüne yıkmak kasdı ile devamlı tazyik ve tertiplere girişmiştir.

Yeni Zagra'da uğradığı hezimet o zamandan bu yana hazmedemeyen ve hükümdârı iğfale muvaffak olan Rauf Paşa, Süleyman Paşa'yı mahkûm edebilecek şahıslardan meydana gelme bir divan-ı harb teşkil ettirdikten ve Paşa'nın başta gelen düşmanlarından müdde-i umûmî Ferik Necib Paşa mârifetile ithamnâmesini hazırlattıktan sonra istintakının başlayacağı sırada, divan-ı harbi te'sir ve nüfuzu altında tuttuğu şüphesini önlemek maksadile seraskerlikten ayrılıp yerine İzzet Paşa ta'yin olunmuştu. Süleyman Paşa'nın divan-ı harbce uğradığı haksız mahkûmiyet kararında, bilhassa Yeni Zagra'da Rauf Paşa'nın imdâdına gitmemesi maddesi ağır basar (Süleyman Paşa, *Umdet'ül-hakâyık*, VI, 339-340). Zihinleri çok işgal etmiş olan bu Yeni Zagra mes'elesi hakkında etraflı bilgi için bk.: *Umdet'ül-hakâyık*, II, 5-10, 19-24; II, 419-423; Ali Fuad [Erden], *Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi*, İstanbul 1326, I, 317 vd., II, 472-539. Rauf Paşa ile Süleyman Paşa'nın Yeni Zagra harekâtındaki vaziyetlerini askeri yönden bitaraf bir görüşle muhâkeme eden Ali Fuad Paşa, bu meselede asıl kabahatlinin Rauf Paşa olduğu hükmüne varır (*aynî eser*, s. 535). Ayr. bk. Süleyman Paşa, *1293 Türk-Rus Muhârebesi Hakâyıkından Hülâsa-i Vukû'at-ı Harbiyye*, İstanbul 1324, s. 10-12.

Nâmîk Kemal'in önceleri, seraskerliğe gelmesinden evvelki devrede: «Rauf Paşa devletini sever, biraz ma'lûmatlı ve hele söz dinler bir adamdır» diye (M.C. Kuntay, *Nâmîk Kemal*, II/2, s. 813 - F.A. Tansel, *Nâmîk Kemal'in Husûsî Mektupları*, III, 66. Müstakbel damadı Menemenlizâde Rif'at Bey'e 28 Ramazan 1294 = 6 Ekim 1877 tarihli mektup) müsbet bir dille bahsettiği Rauf Paşa hakkındaki ifâdeleri, Süleyman Paşa'ya karşı hasmâne hareket ve tertipleri dolayısıyla tamâmen değişir, burada görüldüğü üzere tezyifkâr ve aleyhte bir şekil alır.

23 Medrese talebesi iken Yeni Osmanlılar muhiti ile sıkı temasta bulunan ve bu yüzden takibata uğrayan, daha sonra Kemal'in gazetesi «İbret»de yazıları çıkan,

betimindedir. Kendisine yazdım, hizmet-i âsâfânelerinde bulunacaktır. Hâli mücerrebimdir. Ashab-ı hamîyyet hizmetini vatan hizmeti kadar mukaddes bilenlerdendir. Vâli olan Abdurrahman Paşa²⁴ hazretleri dahi fetânet ve hamîyyeti câmi' olan ashâb-ı hamîyyettendir. Hiç şübhe yok ki ülfetinden telezzüz buyurulur.

Ekrem²⁵ bendelerinin ayrıca arızası var; bir de resim takdim etti]. Bâkî, efendimiz'i Cenâb-ı Hakk'ın adâlet-i mutlakasına emânet ederim.

3 Rebi'ülevvel 96²⁶

Birâder-i ahkârınız

Kemal²⁷

Kemal'in Magosa'da yazdığı mektublarda da akrabasından olduğunu söylediği Fâik Efendi hakkında daha etraflı bilgi için bk. Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, İstanbul 1972, s. 218-219.

24 Bağdad'a tayini 24 Safer 1296'da olduğuna göre, mektubunun tarihine bakılırsa Nâmık Kemal, Abdurrahman Paşa'nın vâliliğinden hemen haberdar olmuş gözükmektedir.

25 Mektubun yazıldığı tarihte Nâmık Kemal'in Midilli'de yanında olan ve 11 yaşında bulunan oğlu Ali Ekrem.

26 Mektubun tarihi, Süleyman Paşa'nın buna verdiği cevapta ise 3 Rebi'ülâhîr 1296 olarak kaydediliyor. Burada Süleyman Paşa'nın «Rebi'ülevvel» yerine dalgınlıkla «Rebi'ülâhîr» yazması, veyâhud da mektubun taşıdığı bu «3 Rebi'ülevvel 96» tarihinde bir yanlışlık bulunması, yâni «3 Rebi'ülâhîr» olacakken «3 Rebi'ülevvel» diye yazıya yanlış geçilmesi gibi iki sık karşındayız. Mektubun muhteviyâtı kronolojik münâsebetler yönünden dikkatli bir şekilde gözden geçirilirse, bu tarihin «3 Rebi'ülevvel» olmaktan çok «3 Rebi'ülâhîr» olmasını kabul ettirecek bazı noktalar kendisini gösterir. Nâmık Kemal'in, Abdürrahman Paşa'nın haberi 24 Safer 1296 = 16 Şubat 1879'da çıkan Bağdad vâliliğine tayininden 3 Rebi'ülevvel 1296 = 24 Şubat 1879 tarihli mektupta haberli bulunması normal sayılsa da, Süleyman Paşa'nın 28 Safer 1296 = 20 Şubat 1879, Perşembe günkü gazetelerin Bağdad'da sürgüne mahkûm edilip ora için hareket ettiğine dâir verdikleri havadisden, dördüncü günü Midilli'de yazılmış bir mektupta haberdâr gözükmesi o devrin posta şartlarına göre izahı güccene bir meseledir. Gerçi İstanbul'dan kalkan vapur Midilli'ye dördüncü gününde gelmekte ve posta getirmekte idi ise de, bu havâdisin çıktığı perşembe günkü gazetelerin, aynı gün kalkan ve ancak öğleye kadar posta kabul eden vapura (=Nemçe postasına) hemen yetiştirilmiş olması şüphelidir. Zâten mektupta, bu havâdisten hemen mektubun yazıldığı gün haberdar olunmuş gibi bir hava da yoktur. Öte yandan, daha sonraki mektuplarda bahsi geçecek bir mektuplaşma konusu da 3 Rebi'ülevvel 1296 tarihini erken, vakitsiz bir duruma düşürmektedir. Nâmık Kemal, Hikmet Bey'e Halep fevkalâde komiseri tayin olunan Mazhar Paşa yanında vazife alarak Halep taraflarına gitmesi münâsebetile, Süleyman Paşa'ya iletilmek üzere bir mektup verir. Mazhar Paşa'nın bu vazifeye tayini haberi gazetelerde 28 Rebi'ülevvel 1296 = 21 Mart 1879'da çıkar. Mazhar Paşa'nın İstanbul'dan hareketi ve Hikmet'in onun ya-

Süleyman Paşa, bu mektuba 5 Receb 1296 (25 Haziran 1879)'da, yâni eline geçişinin ve aynı zamanda kendisinin de Bağdad'a gelişinin doku-zuncu günü cevap verir. Süleyman Paşa, Kemal'in mektubunda yolladı-ğından bahsettiği ve ondan önce göndermiş olduğu diğer mektubu daha almamıştır. Bağdad'daki büyük İslâm evliyâlarının türbeleri ile, İslâm tarihinin mühim vak'alarına sahne olan çeşitli köşelerinin meydana getir-diği manevî çerçeve içinde olmaktan bulduğu teselliyi ifade eden Süley-man Paşa, cevabında Kemal'in açtığı askerî hâtıralar -harp tarihi bahsi üzerinde ciddiyetle durur. Böyle bir eser yazmayı zâten düşünmekle be-râber, onun bu hususta bir teklifine muhâtab olmakla buna dâir tasav-vurunun daha da kuvvet kazandığını belirttikten başka, Abdülhamid'e takdim etmek üzere 93 harbinin kendi yönünden iç yüzünü, işlenen gizli kalmış hatâ ve kötülükleri ortaya koyacak «Keşf'ül-hakâyık» ismin-de bir eser kaleme almak arzûsunda olduğunu haber verir. Bu hususta Kemal'in fikrini sorar.

Süleyman Paşa, Kemal'in mektubunda temas ettiği general Totle-ben'in kendisi hakkındaki takdirkâr ifâdelerini lâyükile bilmediğini, an-cak Bağdad'a gelişinden dört-beş ay kadar önce Türk gazetelerinin birin-de Totleben'in Gâzi Osman Paşa ve Gâzi Ahmed Muhtar Paşa ile kendi-sine temas eden birkaç sözünü okuduğunu kaydediyor.

nında Haleb'e gelmesi keyfiyeti karşısında mektuptaki 3 Rebi'ülevvel 1296 tarihi çok erken düşmektedir. Tarihinin 3 Rebi'ülâhîr 1296 olması hâlinde ise bu gayr-ı tabîlik hemen ortadan kalkıyor. Menekşelizâde Sâlih'in Kemali ziyâret ile, oraya gelmeden önce görüştüğü Süleyman Paşa'nın selâmlarını bildirmesi de bu meseleye bir başka unsur daha ekler. Eğer bu İstanbul'da yapılmış bir ziyâretle ilgili değilse, İzmir'de ikâmet ettiğini bildiğimiz Menekşeli Sâlih'i, İstanbul'dan yola çıkan vapur 28 Şubat 1879'da İzmir'e geldiğinde Süleyman Paşa ile görüşüp sonraki günlerden birinde İzmir'den Midilli'ye geçerek Kemal'e onun selâmlarını söylemesi gibi bir durum or-taya çıkar. Bu ise, 3 Rebi'ülevvel 1296 = 24 Şubat 1879 tarihinin kronolojik çerçevesi dışında kalan, ondan daha sonra cereyan etmiş bir hâdiseyi ifade eder. 3 Rebi'ülevvel kaydında bir yanlışlığın bulunduğu delâlet eden bu tesbitler, bizi doğru tarih ola-rak 3 Rebi'ülâhîr 1296'yı kabûle sevketmektedir.

27 Önce oğlu Süleyman Sâmî tarafından yılı 1296 yerine yanlışlıkla 1292 gös-terilerek «şimdi» kelimesi ile başlayan paragrafı nesredilen (*Süleyman Paşa Muhâ-kemesi*, İstanbul 1328, s. 60) ve F.A. Tansel'in «Bu mektubun tamamı nesredilmemiş-tir» dediği (TM, XI, 148, not 54) bu mektup: *Umdet'ül-hakâyık*, Askerî Mecmua, Üçüncü sene, 69 numaralı sayıya mülhak Tarih Kısmı, nr. 10, Haziran 1928, s. 10-11'de bütünü ile basılmıştır. Buradaki metinde, selâm cümlesinden evvelki paragraf açık bırakılmıştır.

Reis'ül-ahrâr Efendimiz Hazretleri,

[Fâik] Efendi birâderimize tevdi' buyurulan 3 Rebi'ülâhir 96 tarihli inâyetnâmelerini alarak kuhl-i a'yûn-ı meserret ettim. Lâkin diğeri ki galiba [Hikmet Bey]²⁸ yedi ile isâl edilmek istenilen ihsannâmeleri olmalı? O halde arz-ı çehre-i vuslat etmedi..... Hamd olsun mashûben bil-âfiye âile-i çâkeriyle birlikte Bağdad'a geldim. Cenâb-ı Mûsâ Kâzım ile Seyyid Abdülkâdir hazretlerinin inâyet-i mübârekelerine leh'ül-minnihi fers-i cebîn-i ubûdiyet ettim ve İmâm-ı Â'zam ile İmâm-ı Ebâ Yûsuf²⁹ hazretlerinin dahi ziyâret-i seniyyelerile kesb-i şeref ettim.

Beni Bağdad'a tagrib ettik zannediyorlar.. Ben ise hâk-i Kerbelâ'ya kavuşdum. Cedd-i âzamımın evlâd u emcâdının³⁰, 'ıtret-i fahr-i resûlün

28 Kemal'in bu mektuba cevap verdiği 25 Ramazan 1296 tarihli mektubundan belli olduğuna göre, neşirde ismi açık bırakılmış olan şahıs, Hikmet Bey'dir. Bu, Nâmık Kemal'in dostu, «Deli» lakabile mâruf şâir Hikmet Bey'dir. Kemal'in 25 Ramazan 1296 tarihli mektubunun: «Hikmet'e tevdi' eylediğim arızanın vâsıl olmadığı buyuruluyor» ifâdesinden anlaşılacağı üzere, N. Kemal Süleyman Paşa'nın henüz eline geçmediğinden bahsettiği öbür mektubunu, ona bu Hikmet Bey vâsitasile göndermiştir.

Divan-ı harbin vereceği karâra intizâr olunduğu sıralarda Hikmet Bey İstanbul'dan Midilli'ye gelmiş, Kemal'e Süleyman Paşa'nın haber ve selâmlarını getirmişti. Kemal'in muhtelif mektuplarından 1295 yılının Ramazan'ından sonra Şevvâl-Zilka'de ayları esnâsında (Ekim-Kasım 1878) Midilli'de olduğu anlaşılan Hikmet Bey sonra yine İstanbul'a dönmüş, kısa bir zaman sonra da Haleb fevkalâde komiseri Mazhar Paşa'nın yanında vazife alarak Haleb'e gitmişti. İşte Nâmık Kemal, o tarafa gidişi dolayısıyla, Süleyman Paşa'nın henüz alamadığını belirttiği mektubu, ona iletmesi için Hikmet'e emânet etmiş bulunuyordu.

29 Talihinin bir tecellisidir ki, altı yıllık sürgün mahkûmiyetini tamamladık-tan sonra da Bağdad'dan ayrılmasına müsâede edilmeyen Süleyman Paşa burada ömrünün son sekiz yılını daha geçirip hayatı sona erdiğinde bu ziyâret ettiği makamlar onun âhîret durağı olacaktır. Bu ilk ziyâretlerinden on dört yıl sonra mezarı 22 Muharrem 1310 / 7 Ağustos 1892 günü, Bağdad'ın Kâzîmiye mevkiindeki İmam Mûsâ Kâzım câmi'i manzûmesi içinde İmam Ebû Yûsuf mescidinin girişinde açılır. İmam Mûsâ Kâzım b. Câfer'üs-Sâdık ve İmam Ebû Yûsuf Ya'kûb'un menâkıbı, Nazmizâde Murtezâ'nın *Tezkire-i Evliyâ-i Bağdad (=Câmi'ül-envâr fi menâkıb'il-ahyâr)*'ında anlatılmıştır (Husûsî kütüphânemizdeki nüsha, vr. 29a-31a, 38b-40b). Mûsâ Kâzım câmi'i ve türbesinin, Süleyman Paşa'nın Bağdad'da bulunduğu zamandaki hâliyle (1885-1888) bir tasviri: Direktör Âli Bey, *Seyahat Jurnalı*, İstanbul 1314, s. 72'de yer alır.

30 Babasından Es-Seyyid Mehmed Hâlid diye bahsedilen Süleyman Paşa, hem baba, hem anne tarafından sâdât sülâlesine mensub olmak dolayısıyla, Bağdad'da yatan, Peygamber soyundan gelme İslâm büyüklerini kendi ecdâdından saymaktadır. Süleyman Paşa, Nâmık Kemal'e başka bir mektubunda da şöyle yazıyordu: «Allah ile ahd olsun, ervâh-ı şühedâ-yı Kerbelâ şahidim olsun, İmam-ı Hüseyin kıdvet'ül-

cevelângâh-ı ervâh-ı akdesi olan arz-ı mübâreke gelerek nâil-i visâl oldum.

Mémoires bahsine gelince: Bir tezkire-i vekâyi³¹ yazmak kulunuzun da hâtır-güzârım idi. İhtâr-ı sâmilere ise bu fikrime bütün bütün kuvvet

ümerâ ve seyyid'üş-şühedâdır, hamd olsun hem de cedd-i â'zâmımdır: Ümid ederim ki beni red ve mahzûn etmez» (Süleyman Paşazâde Sâmî Bey, İstanbul 1918, s. 201). Nâmık Kemal de, ona daha Bağdad'a gelmeden önce, sürgüne mahkûmiyetinin tebliğ edilmesine mukabil yeri belirtilmeyip İstanbul'da henüz mevkûfiyeti devam ettiği sırada yazdığı iki mektuptan birinde (19 Muharrem 1296 - 12 Ocak 1879): «Muharrem'in onuncu günü hakk-ı âlilerinde sâdır olan hükmü haber verdiler. İmam-ı ahrâr olan Hazret-i Hüseyin'e intisâb-ı nesebi-i devletlerini isbat için bu da en büyük delillerden biridir», ötekinde de (25 Muharrem 1296 - 18 Ocak 1879): «Siyâdetin, yalnız neseben değil, القوم خادمهم سيد emri ile dahi müsbittir. Bir emrin geldi ki Hikmet

vâsıtasıyla idi. Biz Muharrem'deyiz. Seyyid'ül-ahrâr olan cedd-i âlişânın Allah kulluğu, hürriyet insanlığı nâmına âlemin fark-ı iftihârına sâyesâz ettiği livâ'ül-hamd-i Ahmedî'yi zâlimlerin ayağı altında görmemek için, üç aylık çocuğuna kadar mensûbânının cümlesini Allah yoluna, adâlet hürmetine fedâ eden İmam-ı Hüseyin tâbi'lerindeniz» der (F.A. Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, II, 351, 354-355). Nâmık Kemal burada Süleyman Paşa'nın ecdâdı için kullandığı «seyyid'ül-ahrâr» ifâdesini, Bağdad'a geldiğinde yazdığı ilk iki mektubunda nihâyet ona bir ünvan yapar ve kendisine «seyyid'ül-ahrâr» diye hitab eder. Bağdad mektuplarında isim ve imzâsının başına «Es-seyyid» lâkabını koyan Süleyman Paşa, divan-ı harbde istintakında hüviyeti sorulurken ismini «Es-seyyid Süleyman Hüsnü» olarak belirtir, babasınınkini de «Es-seyyid Mehmed Hâlid» diye söyler (*Umdet'ül-hakâyık*, VI, 426).

31 Süleyman Paşanın, kendisine son harbe dâir bir mémoires yazmasını tavsiye eden Nâmık Kemal'e verdiği bu cevabda «tezkire-i vekâyi'»i, yazacağı eserin adı olarak değil, «mémoires» kelimesinin karşılığı olmak üzere kullandığı görülüyor. Süleyman Paşa'nın Nâmık Kemal'e gönderdiği bu mektubunu görmeyen F.A. Tansel bunu, Kemal'in ona cevab olan 25 Ramazan 1296 tarihli mektubu ile ilgili izahlarında eserin adı sanarak ondan şöyle bahseder: «Daha önceki bir mektubunda, orada iyi vakit geçirebilmek için hâtıralarını yazmasını, böyle bir eserin birçok şeylerin içyüzünü aydınlatacağından memleket için de faydalı olacağını kaydetmişti. Süleyman Paşa herhâlde bu münâsebetle Kemal'e *Tezkire-i Vakâyi'* adlı bir eser yazmağa karar vermiş olmalı; bu eserin Sırb harbinden başlamasının uygun olacağını, daha nelerden bahsedebileceğini aşağıda okuyacağız / Süleyman Paşa'nın *Tezkire-i Vakâyi'* adlı bir eser yazma tasavvuruna âit bir notu içine aldığından mühim olan bu mektup.....» (*Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, II, 469). Nâsir bundan başka, «tezkire-i vekâyi'»i gerek mektubun metninde, gerekse indeksde bir has isim sûretinde kaydeder. Süleyman Paşa'nın oğlu Süleyman Sâmî Bey de, onu *Tezkiret'ül-Vekâyi'* şeklinde zikrederek: «Merhûma bir mémoires yazmasını tavsiye etmiş ve peder de *Tezkiret'ül-Vekâyi'* ismiyle mevzu-ı bahs eseri tahrirle başlamış ise de», «biraz evvel nâtamam bir eserinden "*Tezkiret'ül-Vekâyi'*"den bahsetmiştim» demek sûretile (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, s. 60, 63) eserin taşıdığı ad olarak gösterir. «Tezkire-i vekâyi'»in Süleyman Paşa'nın mektubunda «bir» sayı sıfatı ile zikr olunması, hiç değilse bu mektupta ve bununla ilgili cevaplarda onun henüz bir eser ismi şeklinde

verdi. Tıpkı fermân-ı âlileri vechile öyle bir kitab vücûda getirmeğe çalışırım. Lâkin harb-i sâbıkın hafâyâ-yı mesâvisini muvazzih «Keşf'ül-hakâyık» nâmile bir kitab tertib etmek ve bunu da vâsita bulabilirsem hâk-i pâ-yi şâhâneye takdim eylemek istiyorum. Münderecâtı da sırf hakikat olacaktır. Bilmem bu babda re'yiniz nedir?

Totleben'in hakkımda ne yazdığı mechûlümdür. Şu kadar ki, bizim türkçe gazetelerin birisi dört-beş. mah mukaddem Totleben'in lisanından, Osman ve Ahmed Muhtar Paşalarla hakk-ı âcizide bir kaç söz yazmış idi. Andan maâdasına ilmim lâhık değildir.....

Bâki selâmet-i vatan u millet için duâhan olalım efendimiz.

5 Receb 96

Dâderiniz

Es-seyyid Süleyman Hüsnü³²

Süleyman Paşa, ilk mektuptan altı buçuk ayı aşan bir zaman geçtikten sonra 15 Safer 1297 (28 Ocak 1880) tarihinde Nâmık Kemal'den ikinci bir mektup alır³³. Bu, ona gönderdiği 5 Receb 1296 tarihli mektuba, Kemal'in 25 Ramazan 1296 (12 Eylül 1879)'da yazdığı cevabıdır³⁴.

düşünülmediğini ortaya koyar. Öte yandan «tezkire» sözünün «hâtırat» mânâsına da kullanıldığını ve giderek «mémoires» karşılığında alındığını o devir lûgatlerinde ayrıca görmek mümkündür: Handjeri, *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*, 1841, II, 485: «mémoire: hâtıra, yâddaş»; Zenker, *Türkisch - Arabisch - Persisches Handwörterbuch*, Leipzig 1866, I, 273: «tezkire: mémoire (ecrit). Aufzeichnung von Erlebnissen; kurze Lebensbeschreibung»; [Redhouse], *Müntehabât-ı Lûgat-ı Osmanîye*, İstanbul 1286, I, 159: «tezkire: bir adamın sergüzeştini rivâyet eder te'lif»; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmanî*, İstanbul 1306, s. 1006: «Tezkire: Muhtıra. Meşâhirin terçeme-i hâli»; Ant. B. Tinghir — K. Sinapian, *Fransızcadan Türkçeye İstilahât Lûgatı*, İstanbul 1891, II, 114: «mémoire: tezkir-i hâtır // Vekâyi'nâme, sergüzeşt»; Şemseddin Sâmî, *Dictionnaire Turc-Français*, İstanbul 1302-1885, s. 317: «Tezkire: Mémoires, f.; biographies, f.»; ayn. mll., *Dictionnaire Français-Turc Illustré*, İstanbul 1905, s. 1440: «Mémoire(s): Bir sergüzeşte veyâ ahvâl-i husûsiyeye dâir sâhibleri tarafından zabt ve kaydolunmuş ma'lûmat ve tafsilât, vekâyi'nâme, sergüzeşt levâyihi».

32 *Umdet'ül-hakâyık*, I, Askerî Mecmua, Üçüncü sene, 69'uncu sayıya mülhak «Tarih Kısmı», Haziran 1928, nr. 10, s. 11-12.

33 *Umdet'ül-hakâyık*, I, 13.

34 *Süleyman Hüsnü Paşa ile Nâmık Kemal'in Münasebet ve Muhaveratı* adlı makalesinde bu mektubun daha önce yapılmış neşrinden haberdar olmaması dolayı-

Kemal, Süleyman Paşa'nın yazısından ancak bir buçuk ay kadar sonra eline geçebilen bu ilk mektubuna hemen verdiği bu cevapta şâir Hikmet eli ile 3 Rebi'ülevvel 1296 tarihli mektubundan daha önce gönderdiği mektubun ona hâlâ erişmemiş olmasına en başta dokunuyor.

Bu mektubunda Kemal, Süleyman Paşa'nın yazacağı «mémóires» bahsini yeniden ele alıp üzerinde daha etraflıca durur. Kemal'in düşüncesi şu merkezdedir: 93 harbinin tarihini ortaya koymak, bu harbden geriye kalabilecek yegâne müsbet şeyi teşkil edecektir. N. Kemal, Süleyman Paşa'ya bu konuda Selâmî Paşa'nın da böyle bir eser yazmakta olduğuna dâir kulağına gelen bir haberi aktarır. Ancak, dârülharekâtın «Kal'a-i erba'a» denilen cihetinde, büyük ve devamlı savaşlara sahne olmamış kenarda ve durgun bir mevkiinde kaldığını bildiğimiz Selâmî Paşa'nın bu işi lâyıkile yapabileceğine kâni değildir. Geçirilen son Türk-Rus savaşı hakkında en selâhiyetli eseri, başından beri onun içinde bulunan ve git-tikçe bütün yükü omuzlarına yüklenmiş olan Süleyman Paşa'nın kaleminden beklemektedir. Buna cevabında Süleyman Paşa da: «Evet, buyurdıkları gibi muhârebenin Rumeli'ye âid kısmını bugün bendenizden başka yazmağa muktedir kimse tasavvur olunamaz» diyerek, Nâmık Kemal'in yazmasını kendisinden ısrarla istediği eseri hakkındaki kanaatini tasdik ve kabûl eder.

Yeni mektubu ile mevzua ikinci defa dönen Kemal, bu sefer Süleyman Paşa'dan yazmasını istediği tezkire-i vekâyi' (=mémóires)'in umûmî bir plânını dahi yapar. Süleyman Paşa'ya eserine önce Sırb muhârebesinden başlamasını tavsiye eder. 93 harbinin politik sahada bir mukaddimesini teşkil eden 1876 Sırbistan harekâtını eserin plânına dâhil etmekle Nâmık Kemal, 1877-1878 Türk-Rus savaşını sâdece kendi çerçevesi içinde almak yerine, tarihte metódu, sebep ve netice arasındaki münâsebet prensipini gözetten bir zemine dayandırmak yolunu tercih etmiş olmaktadır. Kemal eserinde, harekâtın kronolojik tedkiki ve cereyan eden muhârebelerin sevkülceys ve tâbiye gibi sırf askerlik sahasına âid

sile Nâmık Kemal'in 3 Rebi'ülevvel 1296 (24 Şubat 1879) tarihli mektubundan üç sene on ay sonraki bir mektubuna (4 Kânümevvel 1298 / 16 Aralık 1882) atladığı için aradaki fâsıla hakkında yanlış hükümlere düşen F.A. Tansel yazısına daha sonra bu boşluk ve buna dayanan hükümler bakımından hiçbir şeyi değiştirmeyen şu notu ilâve eder: «Bu makalemiz dizildikten sonra, Süleyman Paşa'nın 25 Haziran 1879 tarihli mektubuna karşılık, Kemal'in 7 Eylül 1879 tarihli bir mektubuna da rastladık (Nu. 740)» (*Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, s. 148, not.54). Bu mektup yine kendinden önceki neşri bilinmeksizin yazarın «*Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*» adlı eserinde 25 Ramazan 1296 / 12. IX. 1879 tarihi ile yer alır: 1969, II, 469-470.

teknik bilgilerden başka, bu harbi sevk ve idâre eden insan unsurunun da ele alınmasını şart görür. Yâni harbde rol alan büyük ve küçük kumandanların şahsiyetleri, karakter ve kabiliyetleri yönünden muhâkeme-ye tâbi tutulmalı, herbirinin buna göre bir portresi çizilmeli, harbin gidişâtındaki rol ve te'sirleri ne ise öylece gösterilmelidir. Teknik tafsilâttan ibâret görmeyip onu yapan, onun şu veya bu şekilde seyr almasına sebep olan insan unsurunun, kumanda durumunda olan çeşitli şahısların psikolojik yapı ve hüviyetlerinin bilhassa mütâlea edilmesini zarurî sayarken Nâmık Kemal, alışılmıştan farklı bir harp tarihi anlayışına göre bir eser tasavvur etmektedir.

Kemal'in bu düşünceleri, örneğini fransızca askerî literatürdeki, bâzı ünlü kumandanların kaleminden çıkma mémoires'larda bulmaktadır. «Fransızlarda gördüğüm birkaç mémoires gibi» ifâdesile bunu bizzat açıklar. Bağdad'daki sürgün hayatı için böyle bir meşgaleyi bir istikamet olarak çizdiği ilk mektubunda da Napoléon devrinin generallerinden Dupont'un, yâni kendisinin şimdi başına geldiği gibi uzun yıllar nekbete düşmüş bir askerinin Mémoires'ını da bu sahada âşinâ olunmadık yolda bir eser olarak işâret ve tavsiye ettiğini görmüştük.

Kemal bundan sonra bahsi, Süleyman Paşa'nın mektubunda yazmak tasavvurundan söz açtığı «Keşf'ül-hakâyık»a getiriyor. Düşündüğü ve Süleyman Paşa'ya tavsiye ettiği çalışmaya nisbetle, kendisinin bu esere fazla bir ehemmiyet atfetmediği görülüyor. Paşa'nın daha ziyâde Abdülhamid'i 93 harbinin sevk ve idâresinde olup biten kötülükleri ve gizli kalmış noktaları aydınlatmak gâyesile kaleme almağı zihninden geçirdiği eserden bir netice ve fayda çıkacağı kanaatinde değildir.

General Totleben'in Süleyman Paşa'ya dâir sözleri mevzûuna Kemal, Paşa'nın cevap mektubunda yazdıkları dolayısıyla yeniden temas ihtiyacını duyar. Evvelki mektubunda haber verdiği, Totleben'in kendisi hakkındaki mütâleaları ile ilgili olarak Türk gazetelerinden birinde birkaç söz gördüğünü söyleyen Süleyman Paşa'ya Kemal yeni mektubunda, Totleben'in bu ifâdelerinin fransızca kaynağında öyle kısa bir-iki sözden ibâret olmayıp otuz satırlık kadar geniş bir hacim tutmakta olduğunu belirtir.

Askerî kadir ve şâni divan-ı harbce çığnayan Süleyman Paşa'yı, kendisi hakkında yabancılardan ifâde ettikleri takdirleri bildirmek sûretile teselliye çalışan N. Kemal, bu ikinci mektubunda buna bir başkasını daha ilâve ediyor. Bu defa da yeni haberini aldığı, yakınlarda çıkmış bir Almanca kitabın birçok yerlerinde kendisinin bahsi geçmekte olduğunu bildirir. Eserin bâzı tanındıkları tarafından hülâsa sûretile tercüme edilmek-

te olduğunu, hazırlanan bu tercüme-yi alır almaz kendisine göndereceğini de ayrıca söyler.

Kemal'in, «Saray-ı Humâyûn ve Bâbüâlî» diye kaydettiği³⁵ bu eserin almanca aslı «Serail und Hohe Pforte. Enthüllungen über die jüngsten Ereignisse in Stambul» adını taşır. Üzerinde, müellif ismi yerine üç yıldız işareti konulan bu kitap Schweiger-Lerchenfeld tarafından yazılmıştır³⁶. Abdülaziz —V. Murad— Abdülhamid Türkiye'sinin inkılâb hareketleri ve siyasî tarihi hakkında mühim bir eser olmasına mukabil, gerek Süleyman Paşa, gerekse XIX. asır Türkiye'sindeki siyasî mücâdeleler tarihi ile ilgili literatürde istifade edilmek bir yana, mevcûdiyetinden bile habersiz kalınmış olan bu 392 sahifelik hacimde eser 1879'da neşrolunmuştur³⁷. Kitabın yedinci ve son bölümü bütünü ile Süleyman Paşa'ya tahsis edilmiş bulunmaktadır³⁸. «Muschir Sulejman Pascha und der Balkan-Krieg 1877-1878» adını taşıyan ve kitabın 283-388 sahifeleri arasını işgal eden bu bölüm kendi içinde: «1. Sulejman's Mémoire über den Balkan-Krieg. 2. Erläuterungen zu dem Mémoire Sulejman Paschas. 3. Bemerkungen des Herausgebers. 4. Der Process Sulejman Paschas» başlıklı fasıllara ayrılmıştır. Eserin sonuna, Süleyman Paşa'nın almanca tercümesi verilen 93 Harbi'nde Rumeli cephesi harekâtında işlenen askerî hatâlara dâir, mevkûfiyeti esnâsında yazdığı lâhiyanın kendi el yazısı ile bir sahifesinin de fotokopisi konulmuştur. Birinci fasılda Süleyman Paşa'nın Lâyihâ'sının almanca tercümesi yer almakta³⁹, burada bahis konusu olan vak'a ve şahıslarla ilgili izahata tahsis edilen ikinci fasıldan sonra 1877-

35 Önsöz'den sonra gelen ikinci bir kapak sahifesinde, esâsen eserin adı Arab harflerile istifli bir hat ile «Saray-ı Humâyun ve Bâbüâlî» diye de böyle Türkçe olarak verilmiştir.

36 Amand Freiherr von Schweiger - Lerchenfeld bundan başka, «Unter dem Halbmonde: ein Bild des ottomanischen Reiches und seiner Völker nach eigener Anschauung und Erfahrung, Jena 1876», «Bosnien, das Land und seine Bewohner, 2. baskı, Wien 1879» ve «Die Frauen des Orients in der Geschichte und im Leben, Leipzig 1904» gibi Türkiye ve Şark âlemi ilgili eserlerin de müellifidir.

37 *Serail und Hohe Pforte. Enthüllungen über die jüngsten Ereignisse in Stambul.* Nach Original Aufzeichnungen und Documenten bearbeitet und herausgegeben von . . ., Wien-Pest-Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1879.

38 Eserin daha önceki kısımlarında da Süleyman Paşa'dan yer yer bahsolunur. Msl. Bağdad'da sürgündeki Süleyman Paşa'ya istikbâlin ne vadettiği (s. 98), Abdülaziz'in hal'inde rol ve faaliyeti (s. 134-137, 144, 289-302).

39 «Geschichte aller militärischen Fehler, welche während des russisch = türkischen Krieges von jenem Zeitpunkte ab begangen wurden, da die Armee Sulejman Paschas in Dedeagatsch ausgeschifft wurde, um an den verschiedenen Kämpfen bis zum Ende des Krieges theilzunehmen», s. 287-302.

1878 savaşının sevk ve idâre bakımından değerlendirilmesi yapılmakta, 4'üncü ve son fasılda da Süleyman Paşa'nın muhâkemesi üzerinde geniş sûrette durulmaktadır.

Nâmık Kemal'in Süleyman Paşa'yı «honore eden» ve hülâsa sûretinde tercümesinin hazırlanmakta olduğunu bildirdiği, ancak bugüne kadar bu mektupla ilgili neşir ve izahlarda ne olduğu ve mâhiyeti meçhul kalmış olan eser, işte bu kitaptır.

Seyyid'ül-ahrâr Efendimiz Hazretleri,

5 Receb 96 tarihli ihsannâme-i devletleri [kâimbirâderim⁴⁰ Selânik'te] bulunmak cihetiyle oraları dolaştığından daha birkaç gün evvel vâsıl-ı dest-i ıftihar oldu. Bağdad gibi bürc-i evliyâ olan bir makamdan ve efendimiz gibi milletin şehîd-i zî-hayatı bulunan bir zâttan gelen taltif-nâme, avâlim-i ulviyyeden nâzil olmuş hedâyâ kadar meserret-bahş olduğunu arza ihtiyac yoktur sanırım. [Hikmet'e] tevdi eylediğim arızanın⁴¹ vâsıl olmadığı beyan buyuruluyor. [Hikmet, Mazhar Paşa]⁴² dâiresine intisâb edeli :

40 Nâmık Kemal'in refikası Nesime Hanım'ın kardeşi Neş'et Bey. Neş'et Bey'in fotoğrafı ve Kemal'in kendisine bir mektubu için bk. (M.C. Kuntay, *Nâmık Kemal*, İstanbul 1956, II/2, s. 53; ayrıca: s. 507). Kemal'in Süleyman Paşa'ya bu mektubunun da, kendisinden önce «*Umdet'ül-hakâyık*» ile neşrolduğundan habersiz bulunan F.A. Tansel, mektupla ilgili açıklama ve notlarında «kâimbirâder»in kim olduğunu tamamen meskût geçmesine mukabil, eserinin indeksine de «Kâimbirâder (Bk., Tefvik, Selânikli ?), 469» diye bir kayıt düşerek, onu Kemal'in âilesi ile uzaktan-yakından hiç bir alâkası olmayan Selânikli Tefvik olarak görmeğe çalışır.

41 Nâmık Kemal'in 3 Rebi'ülevvel 1296 (24 Şubat 1879) tarihli mektubunda «öteki arızam» diye bahsettiği bu mektubu, Süleyman Paşa'nın kendisine divan-ı harbin verdiği mahkûmiyet kararının tebliğinden (10 Muharrem 1296 / 3 Ocak 1879) on dokuz gün sonra, İstanbul'dan Bağdad'a gönderilmesinden (27 Safer 1296 / 20 Şubat 1879) ise yirmi dokuz gün yazdığı 29 Muharrem 1296 (22 Ocak 1879)'da yazdığı mektubun 9 Safer 1296 (1 Şubat 1879) tarihli cevâbı olacaktır. Hikmet vâsıtasile gönderilen bu mektup onun ihmâli yüzünden henüz Paşa'nın eline geçmemiştir. (Etrafındaki bu meselenin hiç farkına varılmaksızın bu mektup: F.A. Tansel, *TM*, XI, 1954, s. 144-146 ve *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, II, 363-366'da yer alır).

42 Nâmık Kemal'in dostu «Deli» lâkabı ile maruf şâir Hikmet. 93 harbinde çesitli birliklerde, bu arada Plevne'ye takviye götürülen Şevket Paşa'nın Orhaniye fırkasında askerî kâtiplikte bulunan, daha sonra Birinci Kolordu başkâtibi olan Hikmet, Berlin muâhedesini takibeden devrede Midilli'ye Nâmık Kemal'e gelerek, 1878'in Ekim-Kasım ayları içinde (Şevvâl-Zilka'de 1295) onun yanında kalmış, İstanbul'a dönüşünden bir müddet sonra da Halep ciheti fevkelâde komiserliğine getirilen Ahmed Mazhar Paşa'ya intisab etmişti. Hikmet Bey'in, Mazhar Paşa'nın reisi bulunduğu tef-

Zevki o rind eyler temâm, kim tuta mest ü şâd-kâm

Bir elde câm-ı lâle-fâm, bir elde zülf-i ham-be-ham⁴³

sırrına mazhar olmak gerektir ki efendimizi de, kulunuzu da ve belki kendini de unutmuş.

tiş heyetine başkâtıblıkla tayini haber olarak çıkar: «Haleb ve Diyâribekir cihetleri komiseri Mazhar Paşa hazretleriyle Haleb vâlisi Galib Paşa hazretleri bugün mahall-i me'mûriyetlerine gidiyorlar. Âsar-ı kalemiyesi kârilerinin dâimâ mazhar-ı rağbeti olmuş bulunan Hikmet Bey dahi işbu hey'et-i teftişîye başkâtibi ta'yin buyurulduğunu haber aldık» (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 235, 10 Rebi'ülâhîr 1296 - 2 Nisan 1879).

1878 Eylül'ü başında İstanbul'a gelişini müteakib kendisine önce, Edirne'ye çekilen Rus kuvvetlerinin Trakya'da terkttikleri yerlerin, bilhassa gayr-ı müslim ahâlinin, iskân ve âsâyiş meselelerinin tedkik ve tanzimi için me'mûriyet-i fevkalâde verilen (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 91, 15 Şevvâl 1295 - 12 Teşrinievvel 1878; *Vakit*, nr. 1070, 16 Şevvâl 1295 - 13 Teşrinievvel 1878, *La Turquie*, 12 Octobre 1878, 13/14 Octobre 1878). Mazhar Paşa 12 Ekim 1878'de bu vazife ile İstanbul'dan hareket etmiş, çalışmalarının hitamında 21 Kasım 1878'de İstanbul'a dönmüş (*Vakit*, nr. 1110, 26 Zilka'de 1295 - 22 Teşrinisâni 1878; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 126, 26 Zilkade 1295 - 22 Teşrinisâni 1878; *La Turquie*, 22 Növembre 1878), 1879 Mart'ında da Haleb-Diyâribekir ve Kozan havâlisi fevkelâde komiserliğine ta'yin edilmişti (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 225, 28 Rebi'ülevvel 1296 - 21 Mart 1879; *Vakit*, nr. 1226, 28 Rebi'ülevvel 1296 - 21 Mart 1879; *La Turquie*, 21 Mars 1879). Mazhar Paşa bu yeni vazifesine gitmek üzere 1879 Nisan'ı başında İstanbul'dan hareket eder (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 235, 10 Rebi'ülâhîr 1296 - 2 Nisan 1879; krs. *Vakit*, nr. 1237, 9 Rebi'ülâhîr 1296 - 1 Nisan 1879; *La Turquie*, 1. Avril 1879). Paşa'nın zevk ve eğlenceye düşkün mesrebi ve meziyetleri hakkında: Osman Nuri [Ergin], *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul 1927, s. 172-179'da bilgi vardır. Buradaki kısa haltercemesi (s. 166-167) tatmin edici olmadığı gibi, *Sicill-i Osmanî*, IV, 501-502'de verilen bilgiler de bilhassa kronolojik yönden çok yetersizdir.

Kemal, bir ara kendi gazetesi İbret'e yazı yazan ve kendisi ile birlikte sürgün cezasına uğrayan gençlerden biri olup daha sonra Akşehir kaymakamlığını takiben 1879 Temmuz'u başında Haleb istinaf mahkemesi müdde-i umumîliğinde memuriyete tayin olunan (*Vakit*, nr. 1328, 14 Receb 1296 - 3 Temmuz 1879; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 313, 14 Receb 1296 - 3 Temmuz 1879; *La Turquie*, 4 Juillet 1879) Bereketzâde İsmail Hakkı'ya, bu mektuptan bir hafta sonra gönderdiği 3 Şevvâl 1296 (20 Eylül 1879) tarihli mektubunda (F.A. Tansel, *Namık Kemal'in Hüsûsî Mektupları*, II, 473) «Mazhar Paşa'nın hizmet-i kitâbetinde bulunan bizim Hikmet», «Paşa'nın sâkiyân-ı bezm-i muhabbetine mi çattı, ne haltetti bilmem» diye bahsettiği, Haleb'e gitti gideli kendisinden bir ses çıkmayan Hikmet hakkında haber sorar. Haleb istinaf mahkemesine tayini ile ilgili yukarıki kayıtları görmeyen F.A. Tansel, İsmail Hakkı'yı, sâdece «Hakkı» ve «Haleb» sözlerinin geçmesine bakarak kendisi ile hiç alakası olmayan Hakkı adındaki Adana defterdârı ile karıştırmış, rastgele bir yakıştırma ile onun Adana defterdarlığından Haleb defterdarlığına tayin olunduğuna dair bir de 14 Kasım 1878 tarihli bir gazete havâdisi göstermiştir (*aynı eser*, s. 471). Öte yandan tek başına: «Senin müdde-i umûmî bana kalırsa eşrât-ı saât'tendir [...] Zamanımızda bir doğru şey gördüm ise, o da seni mahkeme me'muriyetinde bulunduracaktır. Adliye

Tezkire-i vekâyi' için ihmal buyurulmamalıdır ki mesâib-i harbiye-den millete bir fâideli eser kalacak ise, o eser olacaktır.

Selâmî Paşa'nın⁴⁴ da öyle bir şey yazmak ile meşgûl olduğunu ha-

nâzırı olsa idin; o zaman nazarımda devletin ehliyet-perver olduğuna bir burhan-ı mücessem gibi görünürdün» satırları da (*aynı eser*, s. 472) mektubun bir defterdâra değil, bir adliye mensubuna hitab ettiğini belirtmeğe kâfidir. Defterdarlık gibi mâliye sâhasına âid bir ihtisas ile ilişiği olmayan İsmail Hakkı, Haleb istinaf mahkemesi memuriyetinden bu yana bütün hayatını adliye mesleğinde geçirmiş, başmüddeiumûmîlik ve temyiz âzâhî mevkilerine kadar yükselmiştir. Nâşirin, İsmail Hakkı'yı, Adana defterdarı Hakkı ile karıştırması neticesinde Haleb'e 14 Kasım 1878 (19 Zilkâ'de 1295)'de tayin edilmiş göstermesi ile Nâmık Kemal'in bu mektubunun, onun Haleb'e gerçek tayini tarihinden (14 Receb 1296 = 4 Temmuz 1879) iki ay bir hafta kadar bir zaman sonra yazılmış olduğu vâkı'ası da ortadan kalkmaktadır.

43 Neff'in IV. Murad'a musammât kasîde-i bahâriyesine âid olan bu beyit (Neffî, *Divân*, Bulak 1253, s. 35), Umdet'ül-hakâyık neşrindeki metinde, ara kafiye-leri belirleyecek şekilde bölünerek alt alta dört mısra hâlinde yazılmıştır.

44 Ferik Selâmî Paşa. 1273 (1856) yılında Mekteb-i Harbiye'den süvâri zâbiti olarak çıkmış, bir ara Abdülazîz'in yâverliğini yaptıktan sonra 93 harbi başında Silistre'deki kuvvetlere kumanda etmişti. (Ali Fuad [Erden], *Musabver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi*, İstanbul 1326, I, 144). Berlin muâhedesini takib eden devrede Ayastafanos ve Çatalca taraflarından çekilen Ruslar'ın yavaş yavaş terke başladıkları arâziyi işgâl eden ve Edirne istikametine sevk olunan kuvvetlerin umum kumandanlığına getirildiğine (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 54, 29 Şa'ban 1295 - 28 Ağustos 1878; *La Turquie*, 29 Aout 1878; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 78, 28 Ramazan 1295 - 25 Eylül 1878; *Vakit*, nr. 1053, 28 Ramazan 1295 - 25 Eylül 1878; *La Turquie*, 25 Septembre 1878), Rus ordusunun tahliyesine hazırlandığı Edirne'ye Çorlu'da bekleyen kumandası altındaki seyyar fırka ile girmeğe memur edildiğine dâir haberler çıkan (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 168, 20 Muharrem 1296 - 14 Kânunısâni 1879; *La Turquie*, 13/14 Janvier 1879; *La Turquie*, 11 Fevrier 1879; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 192, 19 Safer 1296 - 11 Şubat 1879), hattâ fırkası ile Edirne'ye girdiği havâdisi şâyi olan (*Tercemân-ı Hakikat*, nr. 198, 26 Safer 1296 - 18 Şubat 1879; aslı olmayan bu haberin tekzib ve tashihi: *Vakit*, nr. 1196, 27 Safer 1296 - 19 Şubat 1879 ve nr. 1197, 28 Safer 1296 - 20 Şubat 1879; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 200, 28 Safer 1296 - 20 Şubat 1879, ve nr. 201, 29 Safer 1296 - 21 Şubat 1879) ve kendisinden «Edirne vilâyeti seyyar kuvveti kumandanı» diye bahsedilen Selâmî Paşa, ilk Türk ordu birliklerinin Edirne'ye girdiği sırada, Receb Paşa'nın seyyar fırka kumandanlığına ve Edirne vâli muavinliğine tayini üzerine, onun yerine Bolayır kumandanlığına getirilir. (*Vakit*, nr. 1216, 18 Rebi'ülkûla 1296 - 11 Mart 1879; *Tercemân-ı Hakikat*, nr. 216, 18 Rebi'ülevvel 1296 - 11 Mart 1879; *La Turquie*, 11 Mars 1879). Kemal'in bu mektubu yazdığı sırada Selâmî Paşa, Bolayır kumandanı idi. Üçüncü ordu süvâri üçüncü fırka kumandanı olan Selâmî Paşa, Rebi'ülevvel 1312 (Eylül 1894)'de vefat etmiştir. (M. Es'ad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, s. 271; M. Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, III, 54). 1877-1878 Türk-Rus savaşında Silistre gibi kenarda bir mevkide kalmış olmasından dolayı Nâmık Kemal, Selâmî Paşa'nın bu harbe dâir ihâtalı bir eser yazabileceğinden emin değildir.

ber veriyorlar. Kuvve-i kalemîyesini bilmem. Ma'mâfih esnâ-yı harbde bulunduğu mevâki', eserinin mükemmel olması için kâfi değildir sanırım.

Kulunza kalırsa tezkire-i vekâyi', Sırb muharebesinden ibtidâ etmek ve Fransızlar'da gördüğüm birkaç mémoires gibi muhârebelerin fennen tafsilâtından ve devletce ittihaz olunan siyâset-i harbîyenin vekâyi'inden başka, iş başında bulunan büyük-küçük kumandanların da ah-lâk ve iktidârını da câmi' olmak lâzım gelir. «Keşf'ül-hakâyık»⁴⁵ yapılırsa bir zarar terettüb etmeyeceği der-kâr ise de, bir fâideyi mûcib olabilmesini de ümid edemem.

لقد اسهمت لونا ديت ولكن لاحياة لمن تنادي⁴⁶

Totleben'in hakk-ı devletlerinde olan ifâdesi gazetelerin yazdığı kadar değildi. Fransızca otuz satırdan ziyade evsâfı câmi' idi. Fakat hâvî olduğu sözler hâtırımında kalmadı.

Şimdi «Saray-ı Humâyûn ve Bâbîâlî» nâmında almanca bir kitab çıktığını ve bunun birçok yerleri evsâf-ı aliyeleriyle müzeyyen olduğunu beyan ediyorlar. Viedan emin olduktan sonra böyle şeylerin ehemmiyeti yok ise de eğlence kabilinden olarak okunabilir. [Bâzı ahbâb, hülâseten tercüme ediyorlar. Elime geçtiği gibi takdim ederim.

Ekrem kulunuz, mübârek hâk-i pâ-yi devletlerine yüz sürerek sûret-i mahsûsada arz-ı şükran eder]. Bakî Cenâb-ı Hak, millet-i islâmîyeye merhamet eylesin efendimiz.

25 Ramazan 96

Birâderiniz

Kemal⁴⁷

Süleyman Paşa, Nâmık Kemal'in 25 Ramazan 1296 (12 Eylül 1879)'da yazdığı bu mektubu, uzun müddet İstanbul'da takıldıktan sonra, ancak

45 Süleyman Paşa'nın bundan bahseden mektubunu görmediğinden «Keşf'ül-hakâyık»ı alelâde bir terkiib sanan F.A. Tansel, onun bir eser ismi olduğunu farkedememiş, bu sebeble kitabının indeksine de almamıştır.

46 "Bir yaşayan varlığa seslenseydin sesini şüphesiz ona duyururdun; ama senin o kendisine seslendiğinde hayat diye bir şey yok ki!"

47 *Umdet'ül-hakâyık*, I, Askerî Mecmua, sene 3, 69. sayıya «mülhak» Tarih Kısmı, nr. 10, Haziran 1928, s. 13-14.

yeni hicrî yılın Safer ayında (Ocak 1879), yâni üzerinden dört buçuk ay kadar bir zaman geçtikten sonra alabilmıştır. Mektubun, kendisine iletilmesinde vâsıtalık eden şahsın aşırı ihtiyat ve tenbihâtı yüzünden, posta ile göndermekten çekindiği cevabını, elden yollayacak emin bir kimsenin zuhûruna kadar bekletip onu alışından bir ay sonra yazabilmiştir. Süleyman Paşa, 15 Rebi'ülevvel 1297. (26 Şubat 1880) tarihini taşıyan bu cevabında, Nâmık Kemal'in yazmasını istediği esere Mart'tan itibaren başlayacağını haber vermektedir. Süleyman Paşa, onu Kemal'in tavsiye ettiği üzere Fransız askerî literatüründeki mémoires'lar tarzında kaleme alma fikrini de benimsemiştir. Ancak, Rumeli dârülharekâtında cereyan eden kısmı ile 1877-1878 Türk-Rus savaşını gerçekten vukufu yazabilecek en selâhiyetli kimsenin kendisi olduğunu ve Avrupa'da o zamana kadar bu harbe dâir neşredilmiş eserlerin hepsine üstün olacağını kabûl ettiği bu eserine basılma şansı görememektedir. Basılabileceğinden ümitsiz bulunduğu eserinin ölümünden sonra bile neşrolunacağından emin değildir.

Nâmık Kemal'e, Bağdad'dan ilk mektubunda onun tavsiye ettiği yolda bir mémoires yazmağı vâdeden Süleyman Paşa, o yaz Bağdad'ın 50 dereceyi bulan sıcakları yüzünden, bir de sürgün yerinin değişmesi husûsundaki teşebbüslerine bağladığı ümidler dolayısıyla bu eserini yazmağa başlayamamış, nihâyet ondan sekiz buçuk ay, bu 15 Rebi'ülevvel 1297 tarihli mektubundan ise yirmiüç gün sonra, orada dediği gibi Mart'ta, 9 Rebi'ülâhir 1297 (8 Mart 1296 - 20 Mart 1880) Cumartesi günü onu (=tezkire-i vekâyi'i) kaleme almak üzere masa başına oturmuştur⁴⁸.

Süleyman Paşa kendisine «Seraill und Hohe Pforte»yi haber veren Kemal'e, bu kitabın şahsı ile ilgili kısmını, ismini belirtmediği birinin yapıp gönderdiği husûsî bir tercüme vâsıtasile okumuş olduğunu bildiriyor. Buna göre eserden, Kemal'in mektubundan daha önce haberdar olmuştur. «Alman lisanı üzere neşrolunan kitabın kendime aid kısmını, biri fransızca'ya nakil ile bendenize tefhim etti. Gerçi galattan masûn değil ise de sıhhat ve selâmeti her halde sakâmetine galibdir» dediği eserin bahis konusu faslını tercüme edip kendisine gönderen bu şahsın, Schweiger-Lerchenfeld'in Süleyman Paşa'nın muhtırasını kendisine te'min ettiğinden bahsettiği kimse, yâni daha aşağıda bahsedeceğimiz Faust Lurion olması muhtemeldir.

Kemal'e bu ikinci mektubu, onun Bağdad'daki sürgün hayatı ile ilgili bir noktayı açığa çıkarıyor. Bağdad'a gelişinden sekiz buçuk ay sonra yazı-

lan bu mektubundan öğreniyoruz ki Süleyman Paşa menfâsının oradan başka bir tarafa, İzmir, Midilli, Rodos gibi bir yere nakli için başvekil Said Paşa ile serasker (=Gâzi Osman Paşa) nezdinde iki ayrı teşebbüste bulunmuş, Said Paşa'ya bir de makâmından başka, doğrudan doğruya şahsına hitâben yaptığı mürâcaata rağmen hiç bir netice alamamıştır.

Mektubun, Süleyman Paşa'nın Bağdad'a sürgün edilmesi hakkında söylenenlere ilâve ettiği değişik bir bilgi de, onun Bağdad'a tasrihen divan-ı harb kararı üzerine değil, doğrudan doğruya Abdülhamid'in arzû ve irâdesi ile gelmiş olduğudur. Süleyman Paşa'nın Bağdad'a sürgün gönderilmesinin umûmiyetle divan-ı harb kararı ile olduğu zannedilmiş⁴⁹, bu mektubunun başka vesikalar yanında ayrıca ortaya koyduğu, onun Bağdad'a doğrudan doğruya Abdülhamid'in irâdesi neticesi geldiği hakikati ise, Süleyman Paşa'dan bahseden yazı ve eserlerin çoğunda gözden kaçırılmıştır. Divan-ı harb'in kararı, yerini belirtmeksizin sâdece kendisini müebbed sürgüne mahkûm etmekten ibâret olmuştur. Gideceği yeri tayin

49 Oğlu Süleyman Sâmî tarafından yazılan haltercemesindeki, «bir sene kadar imtidâd eden istintak ve muhâkemedin sonra rütbesinin ref'ine ve altı sene Bağdad'da ikâmetine dâir ittihaz olunan hükm-i örfî, 23 Kânunıevvel 1294 ve 10 Muharrem 1296 tarihinde ve süngülü neferler muvâcehesinde tebliğ olunarak, 8 Şubat 1294 tarihinde Bağdad'a nefy ü iclâ olunmuştur» ifâdesine dayanan (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul 1328, s. 9) bu yanlış zan o zamandan bu yana Süleyman Paşa ile ilgili pek çok yazıya geçmiş bulunmaktadır. Bu hususta şu örnekler bir fikir verebilir: «Süleyman Paşa Taşkınlı'da bir sene kadar hapis kaldı. Bu müddet zarfında muhakemesi yapılmış, 23 Kânunıevvel 1294 (1877) tarihinde süngülü neferler karşısında mahkemenin kararı okunmuştur: Süleyman Hüsnü Paşanın bütün rütbeleri alınarak altı sene Bağdad'a sürülmesine karar verilmektedir» (H.N. Orkun, *Büyük Türkçü Süleyman Paşa, Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1952, s. 27). «4 Ocak 1879 (1294, 23 Aralık): Bir sene kadar süren sorgu ve duruşmalar sonucu rütbesinin alınması ve 6 yıl müddetle Bağdad'da ikâmetine dâir hükm-ü Orfî'nin süngülü neferler önünde bildirilmesi» (F. Tevetoğlu, *Büyük Türkçü Süleyman Paşa*, Türk Kültürü, nr. 70, 1 Ağustos 1968, s. 711).

Süleyman Paşa'nın muhâkemesi ile ilgili —negrolunmuş— resmi vesikalarda açıkça görülür ki, Divan-ı Harb'in yer belirtmeksizin verdiği müebbed sürgün cezasının müddeti de, sürgün yerini tayin eden Abdülhamid'in irâdesiyle altı yıla çevrilmiştir. Bâzı müellifler Süleyman Paşa'nın Bağdad'a hükümdârın irâdesi üzerine gönderilmiş olduğunu farketmelerine mukabil, sürgün müddetinin altı sene oluşunu Divan-ı Harb'ce verilmiş bir karar gereği zannetmişlerdir. Meselâ, İ.H. Uzunçarşılı şöyle yazar: «... istintak ve muhâkeme olunduktan sonra zâhiren harb mes'ûlü ve hakikatte ise Abdülazîz'in hal'indeki medhall dolayısıyla rütbesinin kaldırılarak altı sene müddetle münasip bir mahalde ikâmetine karar verilmiş ve ikâmet mahallinin Bağdad olmasına irâde çıkarak Süleyman Paşa muhafaza altında o tarafa yollanmıştır» (*Sıpka Kumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın Menfa Hayatına Dâir Bazı Vesikalar*, Belleten, nr. 45, 1948, s. 209).

eden ve müebbed sürgün maddesini altı seneye çeviren ise bizzat Abdülhamid'dir. Süleyman Paşa, menfâsının Bağdad oluşuna asıl âmil belle-diği içindir ki, bir başka yere nakli hususunda başvekil ve seraskere yaptığı mürâcaatlerden bir netice çıkmaması karşısında, son çâre olarak düşündüğü halde ricasını telgrafla doğrudan doğruya Abdülhamid'e intikal ettirmek fikrinden sonunda vazgeçtiğini söylüyor. Bununla berâber, artık ümidini keserek tezkire-i vekâyi'i yazmağa başladıktan bir müddet sonra Abdülhamid'e mürâcaattan kendini alamaz : bu mektubundan iki buçuk ay, esere başlamasından ise 57 gün sonra (16 Mayıs 1880 / 4 Mayıs 1296 / 7 Cumâdelâhire 1297) telgrafla Abdülhamid'e affı için mârûzatta bulunur. Hiçbir cevap çıkmaması üzerine beş buçuk ay kadar sonra (31 Teşrinievvel 1880 / 26 Zilka'de 1297) telgrafla bir kere daha Abdülhamid'den affını ister⁵⁰.

Mürşid-i Tarikat-i Hürriyet Efendimiz Hazretleri,

25 Ramazan 96 tarihli inâyetnâmeleri İstanbul'da bir hayli müddet durduktan sonra ..... vesâtetile bir mah mukaddem vâsil-ı eyâdi-i tehassür oldu. Lâkin gönderen zâtın birçok küyüd-ı ihtirâziye yazıp çizmiş olması posta ile cevabnâmesini takdimde bizi de terdîd ettiğinden bizzarûre mu'temen yolcu zuhûruna muntazır kaldı idik. Hâmd olsun ki o da zuhur etti..... Şimdiye kadar bâzı ufak tefek şeylerle meşgûl idim. Bu Mart'tan itibaren irâde buyurulan tezkire-i vekâyi'e hâme-keş-i ibtidar olurum ve Fransızlar'da görülen mémoires'lar gibi yazmağa da çalışmağı teahhüd ederim. Lâkin nerede tab' olunacak?... Kim ettirecek... Acaba ba'delvefât olsun bu eserin intişârı mümkün olacak mı?..... Şu kadar ki Sırb muhârebesinin evrâkı İstanbul'da ve bâzı aldırılan muhârebe-i mevâki' haritaları da erkân-ı harbiyemiz yanlarında kaldığı cihetle bizzarûre Karadağ harbinden başlamak ve tefâsil-i muktezîyeden bir kısmını da harîta üzerinde vermemek mecburiyetindeyim. Evet, buyurdıkları gibi muhârebenin Rumeli'ye âid kısmını bugün bendenizden başka yazmağa muktedir kimse tasavvur olunamaz; bizim âdemlerin ma'lûmatı «La guerre d'Orient» muharrir ve muhâbirlerinin bildiklerinden ziyâde değildir.

Bununla berâber hiçbir kimsede mebnâ-yı ma'lûmat dahi yoktur. Cümlelerin sermâye-i güftügûsu kıyas-ı akl-ı hodbîn, simâi birtakım her-

50. Süleyman Paşa'nın bu son teşebbüsleri ile ilgili izahat ve vesikalar için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sıpa Kumanandan Süleyman Hüsnü Paşa'nın Menja Hayatına Dair Bazı Vesikalar*, s. 212-214.

ze ve hezeyandan, şunun bunun neşriyatına hülâsa-i igtifalden ibarettir. Bendenizin yazacağım mémoires ise mâfevk ve mâ'dündan vârid kâffe-i huçec-i resmîyeye istinâd edeceğinden elbette Avrupa «La guerre d'Orient»⁵¹ larına da fâik kalacaktır. Lâkin yine tekrar ederim ki nerede tab' olunacak, kim ettirecektir... Acaba ba'delvehât olsun bu eserin intişârı mümkin olacak mı?..

51 Umûmiyetle Türkiye ve Rusya arasındaki harpler için kullanılması mütad olmuş bulunan bu ta'bir, Kırım harbi ile 1877-1878 Türk-Rus savaşı hakkında Avrupa'da Fransız dili ile neşrolunan eserlerden çoğunun taşıdığı müşterek bir isimdir. «La Guerre d'Orient» sözü bilhassa 1877-1878 harbi dolayısıyla çok yaygınlaşmıştır. Yabancı gazetelerin bu harble ilgili haber ve sütun başlıklarından gelme böyle bir ad taşıyan bu eserler arasında, müelliflerinin isimleri belirtilmemiş olanlar geniş bir yer tutar. Msl. : *La Guerre d'Orient 1876-1878. Etude stratégique et tactique des opérations des armées Russe et Turque en Europe, en Asie et sur les côtes de la Mer Noire*, par Un Tacticien, Paris 1879-1888, Fasc. 1-12; *La Guerre d'Orient 1875-1878*, par Un Officier Supérieur, Paris 1878.

Sayıları oldukça fazla olan bu eserlerin ilk zamanlar yazılanlarının bir çoğu, vukuf ve objektiflikten uzaktır. Bunlar daha ziyâde yabancı gazete muhâbirlerinin verdikleri kontrolsüz bilgilere ve onlara göre yürütülen muhâkemelere dayanırlar. Hattâ bunların bir kısmı ısmarlama yazdırılmıştır. (Msl. Eski Zagra'yı istirdad ettikten sonra Ruslara karşı harekâta duraklamasını tenkid eden müelliflerin bu hükümleri Süleyman Paşa'nın elinde büyük bir kuvvet bulunduğu yolunda, harb muhâbirlerinden gelme yanlış ve esassız bir bilginin mahsûlüdür. Bunu Süleyman Paşa bizzat belirtiyor: «Ecnebi muhâbirlerine ve anlardan La Guerre d'Orient muharrirlerine intikal eden elli-altmış bin mevcut, sırf erâcif ve kizb-i sarîh idi» (*Umdet'ül-hakâyık*, II, Askerî Mecmua, Üçüncü sene, 70 inci sayıya «mülhak» Tarih Kısmı, nr. 11, Eylül 1928, s. 25).

Süleyman Paşa, muhâkemesi sırasında aleyhinde bir mesned olarak kullanılmak istenmiş olmaları dolayısıyla bunların mâhiyetine işâret etmek ihtiyacını duymuştur: «Bilâhare ekserisi düşmanlarımın işâatına müsteniden kaleme alınan, Paris'de matbû La Guerre d'Orient'ların (Muhârebe-i Şarkîye) fıkârât-ı ithâmîyesine mürâcaât ettikleri ve divan-ı harb'de o fıkârâttan müretteb sualler ile beni tahtîye kıyam ederek acz u meskenet ve kudretsizliklerini cümleye ilân eylediler.» (*Umdet'ül-hakâyık*, VI, 426. «... cem'an seksen üç sual irad edilmiş ise de bunların ekseri, cereyân-ı vukû'ât ile ahvâl-i mevkiîyeye ve makâm-ı seraskerî ve mâbeyn-i humâyun ile cârî muhâberâta vukufsuzluk sevkıyla veya alâ tarîk'it-tecâhül irad olduğu gibi, birtakımı da müşârünileyhim ashâb-ı alâkayı tebri'e ile kâffe-i kabâyihî uhdeme tahmil için mugâlata ve safsataperdahlıktan ve bir kısmı da vaktiyle rukebâmızın ecnebi gazetelerine ve La Guerre d'Orient'lara (Muhârebe-i Şarkîye tarihlerine) yazdırdıkları hilâf-ı hakikat erâcif ve isnâdât-ı bedhahâneyi tekrardan ibâret idi» (*Umdet'ül-hakâyık*, VI, 460-461). «Benim taraf-ı devletten aldığım evâmire karşı betâet ve tekâsülüm veyâ hâsâ bir muhâlefet veya emr-i mezkûru sû-i isti'mâlim görölür ve tebeyyün ederse anın icâbâtından mes'ûl ve o kabîl es'ileye muhatabiyetim lâzîmeden iken, bilâkis ma'îyyetim umerâsının havâtır-ı sakîme ve hayâlât-ı akîmesine ve La Guerre d'Orient'lara yazdırılan hezeyanlara binâen mu'âtebiyet ve muhatabiyetim, alçaklığın son derekesinin irtikab olunması demektir» (*Umdet'ül-hakâyık*, V, 398).

Tebdil-i menfâ için başvekâlet makâmına⁵² ve seraskere⁵³ mürâcaat edilmiş idi. Birincisinin «Ben Efendimiz'e erzedemem, sonra neticesi vahîm olur» dediğini ve ikincisinin de leyte ve leâl ile imrâr-ı vakt ettiğini İstanbul'dan yazıyorlar. Saîd Paşa'ya gayr-ı resmî olârak ayrıca bir arıza daha yazmış idim. Âdemimizden aldığım haber-i telgraffiye göre o da bir neticeyi müsmir olmamış. Bizim İzmir, Midilli, Rodos gibi mahallere nakl-i mekânımız bile bir ni'met-i kübrâ addolunuyor da mesâğı bililtizam dirîg buyuruluyor.

Doğrudan doğruya zât-ı şâhâneye bir telgraf çekeyim diyorum, bir de düşünüyorum ki kimden kime şikâyet edeceğim. Hem Bağdad'a da divan-i harb edepsizliği karar-ı kasrîsile gitmedim ya... O re'y-i mübârek bizzat karîhadan sâdır oldu. Ta'yin-i mahal bilâvâsıta kendilerinin sâniha-i ictihadıdır.

Dildar tünd ü bed-ğû, agyar ise cefâ-cû
N'itsün be bülbül-i dil, gül böyle hâr böyle⁵⁴

Alman lisanı üzre neşrolunan kitabın kendime âid kısmını, biri fransızcaya nakl ile bendenize tefhim etti. Gerçi galâttan masûn değil ise de, sıhhat ve selâmeti herhalde sakâmetine gâlibdir.

İşte «Umdet'ül-hakâyık», bu eserlerden «Ceride-i Askeriye»de tercümesi neşrolunan böyle birine «reddiye» olarak kaleme alınır.

52 Bu mürâcaatın yapıldığı ve bu mektubun da yazıldığı tarihlerde başvekâlet makâmında 2 Zilka'de 1296 (18 Teşrinievvel 1879)'dan beri Mehmed Saîd Paşa bulunmakta idi.

53 Burada bahis konusu olan serasker, Gâzi Osman Paşa'dır. Bu makâma 9 Zilhicce 1295 (4 Aralık 1878)'de ta'yin olunan Osman Paşa, mektubun yazıldığı tarihte serasker, aynı zamanda mâbeyn-i humâyun müşîri idi. Plevne'de esir düştükten sonra bir süre kaldığı Rusya'dan Rauf Paşa'nın oraya yaptığı ziyâret esnâsında çar'ın bir cemile olarak serbest bıraktırması üzerine onunla birlikte İstanbul'a dönen Osman Paşa, bundan sonra pasif bir tutum içinde bulundurulmuştur. Bu ifâdeden, Osman Paşa'nın Süleyman Paşa'nın yaptığı mürâcaata alâka göstermediği anlaşılıyor.

54 Nevî'nin «böyle» redifli gazelinden gelen ve metinde musammâtı okşar bir şekle yaklaştırılıp dört mısra'a bölünmüş olarak yazılan bu beyit daha yaygın hali ile şöyledir :

Dildâr tünd ü serkeş agyâr ise cefâ-cû
N'itsün ya bülbül-i dil gül böyle hâr böyle

(Ziyâ Paşa, *Harâbat*, İstanbul 1292, II, 154; Nevî, *Divan*. Tenkidli basım, nşr. Mertol Tulum - M. Ali Tanyeri, İstanbul 1977, s. 494).

Âh mîrim, ben dünyânın vefâsızlıkta bu mertebeyi bulduğunu bileydim, kudretim bir cüz'ünü de muhâfaza-i şahsım cihetine sarf eder idim de şimdi bu dereke-i sefâlette çabalanıp durmaz idim.

فغان و تحسرت اهل جهان که این مزدم تمیذتند جواب سلامها مارا⁵⁵

Bakî Cenâb-ı Hak mazlûmlara vesîle-i necât halk etsin efendimiz.

15. Rebi'ülevvel 97

Birâder-i asgariniz

Es-seyyid Süleyman Hüsni⁵⁶

Nâmık Kemal-Süleyman Paşa arasındaki mektuplaşma, hiç değilse Nâmık Kemal'in yazdıkları ile olsun tam olarak bize intikal edemediğinden, Süleyman Paşa'nın başladığı «tezkire-i vekâyi'»nin nasıl yürüdüğü hakkında lâyükile bilgi edinemiyoruz. Kemal'in, esere başlanması üzerinden arada bir senelik boşluğu takiben gelen 5 Mart 1881 (21 Şubat 1296) tarihli mektubunda: «Tarih-i Harb yazılıyor mu? Yazılıyor ise, bize de görmek nasib olacak mı? Yazılmıyor ise, sebebi nedir? Buralara dâir izâhat isterim»⁵⁷ satırlarile karşılıyoruz.

Bu mektuba gelmeden önce Süleyman Paşa'yı, 20 Mart 1880'de yazmağa başladığı «tezkire-i vekâyi'»⁵⁸ bir tarafa bırakarak, onun yerine

55 "O eski cihan ehlinin hasretinden feryad ki bu halk, bize selâmların cevâbını vermiyor".

56 *Umdet'ül-hakâyık*, I, Askerî Mecmuâ, Üçüncü senâ, 69. uncu sayıya «mülhak» Tarih Kısmı, nr. 10, Haziran 1928, s. 14-15.

57 F.A. Taşel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, III, 63. Mektubun yazar tarafından *TM*, XI, 1954, s. 150-151'de yapılan neşrinde —yeni neşrinde belirttiği üzere— tarihi 1883 yılına âid gösterildiğinden, 4 Kânunevvel 1298 (16. XII. 1882) tarihli mektuptan önceye konulması lâzım gelirken, sırasının daha sonraya alınması dolayısıye ikisi arasındaki kronolojik irtibat, «Harb Tarihi» konusunun gelişmesi bakımından da altüst olmuştur.

58 Süleyman Paşa'nın oğlu Süleyman Sâmî'nin verdiği bilgiye göre, muhtemelen gerekli vesikaların el altında bulunmamasından dolayı eserin birinci ve ikinci faslı atlanarak doğrudan doğruya üçüncü faslı kaleme alınmıştır. Rûmî 6 Kânunevvel - 1 Kânunsânî 1292 (18 Aralık 1876 - 13 Ocak 1877) arasındaki muhtelif hâdiseleri anlatan bu fasılda Hediye-i Asâkir Cemiyeti —Asâkir-i Milliye teşkilâtı— Es'ad Efendi'nin «Hükümet-i Meşrûta» risâlesi bahislerini takiben, «Rütbe-i müşîriyet' ile

yine 1877-1878 Türk-Rus harbi ile ilgili bir başka eser kaleme almağa sevkeden bir durum hâsıl olur. Bu, yabancı bir müellifin bu savaşa dâir neşrettiği ve harbin idâresinde kendisini devamlı sûrette hatalı ve kusurlu göstermeğe çalıştığı, garazkârâne yazılmış, 20 Muharrem 1298 (23 Aralık 1880) tarihinde Cerîde-i Askeriye'de «Harb-i Ahîr ve İstihkâmât» adı ile tercümesinin basılmasına başlanan fransızca eserindeki ithamlar ve asılsız malûmat münâsebetile Süleyman Paşa'nın bütün itham ve yanlış iddialara karşı bir reddiye ve müdâfaanâme olmak üzere⁵⁹ kendisini verdiği «Umdet'ül-hakâyık» ismini taşıyan büyük bir te'lifdir. «Tezkire-i vekâyi»de ve daha önce «Keşf'ül-hakâyık»da anlatılmak istedikleri, yeni eserinde çok geniş bir ifâdesini bulur. Abdülhamid'in culûsundan sonra İstanbul'daki siyasî hareketlerle, Hediye-i Askeriye cemiyetinin faaliyeti, Asâkir-i Millîye teşekkülü gibi muhtelif vukû'ata tahsis ettiği sahifelerinin bu yeni eserine girmemesine mukabil, «bendenizin yazacağım mémoires ise mâfevk ve ma'dûndan vârid kâffe-i huçec-i resmîyeye istinad edeceğinden elbette Avrupa La Guerre d'Orient'larına fâik kalacaktır» diye bahsettiği «tezkire-i vekâyi»in bu yönü, «Umdet'ül-hakâyık»da en gelişmiş şekline yükselir. Tuna ordusu, daha sonra Umum Rumeli Orduları kumandanı sıfatile, harbin sevk ve idâresi esnâsında kumandası altındakiler ile üst makamdakilere kendisi tarafından, üst makamlar ve kumandası altında bulunanlar ve bu arada bâzî mülkî şahsiyetler ve idâreciler tarafından da kendisine yazılan muhâberattan teşekkül eden çok zengin bir vesika kadrosuna dayanan «Umdet'ül-hakâyık», Rumeli'deki safhasile —«Kal'a-i erba'a» tarafı hâriç— 1877-1878 Türk-Rus savaşına dâir bugüne kadar yazılmış en büyük ve en tafsilâtli eseri meydana getirmiştir.

Bosna ve Hersek kumandanlığına ta'yinim», «Rusya aleyhine harbe müteallik huzûr-ı Abdülhamîd-i Hânî'de arz olunan mutâleat», «Hakkımda hâsıl olan su-i zehâb-ı humâyûn ve âsârı ile menşe'i» başlıklı ve son parça olarak da Meclis-i Meb'usan'a namzedliği hakkında çıkarılan şâyianın tezkibi kısımları yer alır. Bütün bu fasıl, Süleyman Paşa Muhâkemesi, İstanbul 1328, s. 65-113'de neşredilmiş bulunmaktadır. Eserin nasıl yazılmağa başlandığını ifade eden ve bu mevzûda Nâmık Kemal ile mektuplaşmaları veren önsöz mâhiyetindeki kısmı da «Umdet'ül-hakâyık» basılırken başına konmuştur («Askerî Mecmua, Üçüncü sene, Tarih Kısmı, '69 numarolu Askerî Mecmua'ya mülhak olarak neşrolunmuştur», sayı: 10, Haziran 1928», s. 9-16).

59 Eserinden bizzat Süleyman Paşa, «Mösyö müellifin isnâdât-ı galat-âlûdunu reddeden yazmış olduğumuz şu müdâfaanâme» diye bir «müdâfaanâme» olarak bahseder (Umdet'ül-hakâyık, VI, 340). Süleyman Paşa'nın bu arada Ahmed Midhat'ın Ayastafanos sulh anlaşmasının hemen akabinde neşrolunan, ismarlama yazdırılmış «Züb-det'ül-hakâyık»ındaki isnad ve yanlış bilgileri de zaman zaman cerh ve tenkid ettiği görülür.

Mektubunda Nâmık Kemal'in: «Tarih-i harb yazılıyor mu?» ifâdesinden Süleyman Paşa'nın daha önce ona bu eserden bahis açtığı anlaşılıyor. Kemal, mektubu üzerinden bir buçuk yılı geçen bir zaman sonraki 4 Kânunevvel 1298 (16 Aralık 1882) tarihli mektubunda yeni eserin durumunu sorar: «Harb Tarihi ne oldu? Bitti ise isterim»⁶⁰.

Kemal'in, 23 Aralık 1880 (20 Muharrem 1298)'den itibaren Cerîde-i Askerîye'de yabancı müellifin eserinin tercümesinin neşrine başlanmasından sonraki devreye rastlayan bu son iki mektubunda «tezkire-i vekâyi'», yerini «Harb Tarihi» ismine bırakmıştır.

«Harb Tarihi» ismi ile kastedilen artık «tezkire-i vekâyi'» değil, o sıralarda henüz adı tesbit olunmamış bulunan «Umdet'ül-hakâyık»tır.

Süleyman Paşa ile ilgili neşriyatta gerek bu meselede, gerekse «Umdet'ül-hakâyık»a dâir başka hususlarda çeşitli hatalara düşülmüştür. Bunların başında, Nâmık Kemal'in Süleyman Paşa'ya mektuplarını müstakil bir tedkikten başka, Nâmık Kemal'in diğer mektuplarının bütünü içinde ayrıca neşretmiş olan Fevziye Abdullah Tansel'in yazdıkları gelmektedir. Yazar: «Mektuplarda *Harb Tarihi* diye bahsedilen eser, *Umdet'ül-hakâyık* olsa gerektir»⁶¹ şeklinde tereddüdü bir ifâde kullanması yanısıra, bir evvelki mektubun açıklanmasında ise, bunu daha önceki yıllara âid mektuplarında geçen mémoires = tezkire-i vekâyi' ile alâkalı zannederek şunları söyler: «Süleyman Paşa'ya gönderdiği daha evvelki tarihlere âit mektuplarında Kemal, Bağdad'da iyi vakit geçirmesi için ona Türk-Rus harbine âit hâtıralarını yazmasını, böyle bir eserin memleket için de çok faydalı olacağını yazmıştı; aşağıdaki mektubunda bu eseri yazmağa başlayıp başlamadığını, yazılmıyor ise sebebini soruyor ve bilgi istiyor»⁶². Bu hatâ yalnız burada kalmamış indekse de geçerek: «Tarih-i Harb, 63 (Bk., Tezkire-i Vakâyi'.)» (s. 521) ve «Tezkiretü'l-Vakâyi', 175 (Bk., Harb Tarihi.)» [s. 522] diye, Umdet'ül-hakâyık'a delâlet eden «Tarih-i Harb» tekrar tekrar «tezkire-i vekâyi'»in öbür ismi şeklinde gösterilmiştir.

Ayrıca, 21 Şubat 1296 tarihli mektubunda «Tarih-i Harb» olarak yazan Kemal'in, aynı eser için 4 Kânunevvel 1298 tarihli mektubunda kullandığı «Harb Tarihi» ismi, indekste aradaki münâsebet gözden kaybedilerek Umdet'ül-hakâyık'tan ayrı bir eser gibi işâret olunmuştur (s. 502).

60 F.A. Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, III, 175 krş. *TM*, XI, 149-150.

61 *Aynı eser*, 175, not 3; *TM*, XI, 148, not 52.

62 *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, III, 62.

Süleyman Paşa'nın 6 cilt tutan bu büyük eserini görmeyen ve onun hakkındaki bilgileri başka müelliflerden nakleden F.A. Tansel, «Umdet'ül-hakâyık»ın neşredildiği yeri bile yanlış göstermiştir. İlk iki cildinin sırasile, 1928 Haziran tarihli 69'uncu sayısının 10 numaralı, 1928 Eylül tarihli 70'inci sayısına «mülhak» 11 numaralı «Tarih Kısmı» olarak çıktığı «Askerî Mecmua»nın adını yazar, ilim sorumluluğundan tamâmen uzak bir keyfîlik ile «Cerîde-i Askerîye»ye çevirmiştir: «Süleyman Paşa, Bağdad'da yazdığı eserlerini vesikaları ile birlikte Faust Lurion adlı bir tüccara vererek Londra'ya göndermiş, İkinci Meşrutiyet'in i'lânından sonra bu eser ve vesikalar evlâdları tarafından getirtilerek, torunu mühendis Semûhî'nin Önsöz'ü ile, 1928'de *Cerîde-i Askerîye*'de bastırılmıştır (H. Namık Orkun, Büyük Türkçü Süleyman Paşa, Hayatı ve Eserleri, Ankara, Güneş Matbaası, 1952, s. 40 v.d.) Altı cildten ibâret ve 2,176 sayfa tutan bu eserin, *Cerîde-i Askerîye*'nin 1928 Haziranı'nda çıkan 10'uncu sayısındaki kısmı, basılan cildleri hakkında bilgi edinmek için bk., Dr. Fethî Tevetoğlu, Büyük Türkçü Süleyman Paşa, Türk Kültürü mec., c. VI., nu. 70, Ağustos, 1968, s. 70 v.d.d.)»⁶³ diyen yazar eserin Cerîde-i Askerîye'de çıktığına dâir kaynak diye gösterdiği yazıları da, bunlarda gerçekte ise ad «Mecmu'a-i Askerî» olarak yazıldığı halde, bu tağyir amelîyesine dâhil etmiş olur. Ayrıca şu noktayı da tashih edelim: «Umdet'ül-hakâyık»ın ilk kısmı Askerî Mecmu'a'nın «1928 Haziranı'nda çıkan 10. uncu sayısında» değil, 69'uncu sayısının ondan ayrı basılan 10 numaralı «Tarih Kısmı»ndadır. Kezâ, ikinci kısmı da doğrudan doğruya mecmu'a'nın 11 numaralı 1928 Eylül nüshasında değil, 70'inci sayısının 1928 Eylül tarihli 11 numaralı «Tarih Kısmı»ndadır. Yazarın notunda zikrettiği ikinci mehzada da bu husus böyle eksik ve karışık bir şekilde kaydolunmuştur.

«Umdet'ül-hakâyık»ın birinci cildi başına torunu Semûhî'nin «İfâde-i Müstensih» başlığıle koyduğu takdim yazısında, Süleyman Paşa'nın bu eseri ile berâber diğer bütün yazdıklarını ve bunların vesikalarını Londra'da muhâfaza edilmek üzere Faust Lurion isminde bir ecnebî tüccara verdiğiğine dâir ifâdesindeki⁶⁴ hatâ ve mühim bir bilgi noksanı, o zamandan

63 *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, III, 175, not 3.

64 *Umdet'ül-hakâyık*, I, Askerî Mecmua, Üçüncü sene, 69'uncu sayıya «mülhak» Tarih Kısmı, nr. 10, Haziran 1928, s. 8: «İşte merhum, Bağdad'daki ondört senelik menfâ hayatında, vukûat-ı mezkûreye müteallik, te'lif etmiş olduğu bîcümle âsârını, vesâikile berâber, son zamanlarda Faust Lurion isminde bir ecnebi tüccara tevdi ve emânet ederek —Sultan Hamîd'in tecâvüzünden siyâneten ve bir devr-i hürriyete intizâren, ahlâf-ı vatana arz edilmek üzere— berây-ı hıfz Londra'ya göndermiştir. / Merhûmun vasiyeti mücibince emr-i muhâfazada isbat-ı sadâkat eden mezkûr ecnebi

günümüze kadar hep tekrarlanagelmıştır. Bu önsözde başlayan hatâ, oradan eser hakkındaki me hazlerinden⁶⁵ zincirleme sûrette gelir ve yazarın yukarıda gördüğümüz notunda da yerini alır.

Faust Lurion öyle sanıldığı gibi tüccar sıfatlı herhangi bir kimse değil, herşeyden önce uğradığı haksız ithamlara karşı ardarda neşrettiği iki mühim eseri ile Avrupa efkâr-ı umûmiyesi önünde Süleyman Paşa'nın «apoloji»sini yapmış, gayretli ve Süleyman Paşa'nın büyük takdir-kârı olarak kendisini göstermiş bir müellifdir. Onun bu eserlerinden birincisi, Süleyman Paşa'nın Rumeli cephesinde Ruslar'a karşı verdiği savaşların sevk ve idâresi hakkında olup Paşa daha hayatta iken, ölümünden dokuz sene önce 1883'te Paris'te neşrolunmuştur⁶⁶. Süleyman Paşa'nın askerî şahsiyeti ile ilgili en etraflı ilk monografi olmak gibi bir husûsiyet de taşıyan bu 595 sahife hacmindeki eser, mühim bir kısmı, onun harb içindeki yazışma ve muhâberelerinden meydana gelen geniş bir vesika malzemesine dayanmaktadır. Faust Lurion, o zamana kadar 1877-1878 Türk-Rus harbine dâir ortaya konulmuş eserlerin Ruslar'ın Rumeli topraklarındaki herekâtı hakkında zengin teferruat ihtivâ etmelerine mukabil, Türklerinki ile ilgili olan yönden ise çok eksik ve yetersiz kaldığına dokunarak kitabı ile bu boşluğu doldurmak istediğini belirtir. Askerî-tarihî literatüre geçmiş bulunan bu eserinde Faust Lurion'un ehemmiyetle nazar-ı dikkate arz etmek istediği husus, 93 harbinde başka Türk kumandanlarınca yapılmış hataların hep Süleyman Paşa üzerine yüklenilmiş ve hâdiselerin gerçek yönlerini kavrayabilmek için gerekli teferruâtı verecek güvenilir kaynaklardan mahrum bulunan Avrupalı tarihçilerin bu meselede yanılmış ve şaşırılmış bulunduğudur.

«Russes et Turcs» adı ile basılmış iki ciltlik bir eserde yer alan bir kısım malzemenin Süleyman Paşa'nın şahsî düşmanları tarafından sûret-i mahsûsada temin edilmiş olmasından başka, Divan-ı harbce kendisi hakkında tanzim olunan ithamnâmenin de bu esere sokuşturulmuş iftirâların bir hülâsasından başka şey olmadığını ve Paşa'nın bu ithamnâmeyle dayanılarak mahkûm edildiğini söyleyen Faust Lurion, başta Amadée Le

ise, Meşrûtiyet'in ilânını müteakib tarafımızdan vuku bulan taleb üzerine evrak-ı mebhûseyi bize iâde ve teslim etmiştir».

65 H.N. Orkun, *Büyük Türkçü Süleyman Paşa, Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1952, s. 41 — F. Tevetoğlu, *Büyük Türkçü Süleyman Paşa*, Türk Kültürü, nr. 70, Ağustos 1968, s. 728.

66 Faust Lurion, *La guerre Turco-Russe de 1877-78. Campagne de Suleyman-Pacha*, Paris, Librairie Militaire de J. Dumaine - L. Baudoïn et cie, Successeurs, 1883, in - 8°.

Faure, Camille Farcy gibi 1877-1878 Türk-Rus harbine dâir neşriyatta bulunmuş müelliflerin artık bu gerçeği görüp fikirlerini tashih edeceklerini kaydettikten sonra «La Guerre Turco-Russe de 1877-78. Campagne de Suleyman-Pacha»nın önsözünü şu satırlarla kapar: «Onlar Süleyman Paşa'nın şahsında Türk müşirlerinin en hamiyetli, menfaat duygusundan en uzak, en hulûs sâhibi olanını ve en kabiliyetlisini, münevver ve serbest fikirli bir insanı, gerçek bir vatanseveri görüp tanıyacaktırlar.

Böyle bir insanın uzaklaşışı Türkiye için büyük bir kayıptır. Kitabımız muhtemeldir ki Sultan'ın gözleri önüne gerçeği sererek, onun kalbinde, kendisinin bugün Dicle kıyılarına sürülmüş bulunan bu sâdik hâdimine karşı adâlet duygularını uyandıracaktır».

Son sahifelerinde Süleyman Paşa'nın tevkif ve muhâkemesine yer verdiği kitabını: «O, hâl-i hazırda Fırat kıyılarına sürülmüş bulunuyor; fakat bu sürgünlük uzun sürmeyecektir. Hiç şüphe yok ki Sultan, bayağı iftirâların ağırlığı ile ezilmiş bu şerefli insanın uğradığı haksızlığı tamir ederek, Osmanlı imparatorluğunun varlığını yeni tehlikelerin tehdid etmeğe başladığı gün kendisine Türkiye'nin güvenle bakacağı bu yiğit askeri, bu bilgili harb adamını, bu büyük vatanseveri hemen ordunun başına çağıracaktır» diye bitiren F. Lurion, bu kitabı ile kalmayarak onun arkasından ertesini yıl bu sefer Süleyman Paşa'nın muhâkemesini ele alan bir eser meydana koyar⁶⁷. Evvelki kitabında muhârebe ile ilgili resmî vesikalara, Paşa'nın harb içindeki muhâberâtına dayanarak Rumeli'deki savaşların sevk ve idâresi bakımından ileri sürülen ithamlara karşı Süleyman Paşa'nın müdâfaasını yapan, bunların haksızlığını göstermek isteyen F. Lurion bu ikinci eserini baştanbaşa Süleyman Paşa'nın muhâkemesine hasreder. Avrupa matbuatının Süleyman Paşa'nın düşmanları tarafından çıkarılan iftirâlarla iğfal edilmiş bulunduğunu, bu meseledeki kanaat ve bilgilerin, ağır ve aynı zamanda sayısı çok hatâlarla malûl olarak neşrolunmuş muhâkeme zabıt ve icmâllerine dayandığını belirten Faust Lurion, Amadée Le Faure'un, Süleyman Paşa muhâkemesinin neşri sırasında metni hissölunur şekilde tagyire uğramış zabıt ve icmâllerinin hatâlarla dolu, içinden bir çok cümleler çıkartılmış, buna mukabil aslında bulunmayan cümleler katıştırılmış ve efkâr-ı umûmiyeyi saptırmak maksadı ile neşir sahasına konmuş fransızca tercümesinin, bir bakıma bir hülâsası olmak hüviyetine bürünen «Procés de Suleyman-Pacha»

67 Faust Lurion, *Guerre Turco-Russe 1877-1878. Suleyman-Pacha et son procès*, Paris, A la direction du Spectateur Militaire, 1884. <Publication du Spectateur Militaire> 214 s. in - 8°.

adlı eserinde, o Fransızca tercümede olduğu gibi muhâkemenin son ve çok mühim beş celsesinin meskût geçilmesine parmak koyarak, işte bu son beş celsenin Süleyman Paşa'yı muhâkeme eden hâkimlerin kötü niyetlerini mükemmelen açığa vurduğuna, bu celselerde bâzı paşaların suçluluğunun bedâhat derecesinde sâbit olduğuna işâretle bütün bunların atlanılmış olmasının kendisini isyâna sevkettiğini bildirir. Süleyman Paşa'nın muhâkeme altına alınmasındaki gerçek maksadları ve onu mahkûm eden muhâkeme âzâsının nüfûzu altında buldukları tesirleri meydana koymak, mahkemede Süleyman Paşa'nın kendisine yöneltilen ithamları nasıl birer hiç menzilesine indirdiğini göstermek için kaleme aldığını açıkladığı bu eserin «Giriş» kısmına Faust Lurion şu acı sözlerle son verir: «Tarafsız tarih, onu lekelemek şöyle dursun, onun suçsuzluğunu ve vatanseverliğini kayıd ve tescil edecek, öte yandan onun gayretlerini ve dehâsını meflûç hâle koyarak, bu hamiyet sâhibi merd paşanın şerefini pâymâl etmek isteyenleri ise mahkûm edecektir».

Ne yazık ki, sürgünde günden güne çökmekte olan Süleyman Paşa'nın suçsuzluğunu ilân, yanıltılmış efkâr-ı umûmiye önünde müdâfaasını yapmak için çırpınan Faust Lurion'un bu iki eseri ve bu sözleri memleketimizde bir akis bulmamış, Süleyman Paşa literatüründe meçhul kalmak gibi bir talihsizliğe uğramıştır. Kendisinden bahsedenerlere, kendisi hakkında yazı yazanlara bütün bunların meçhul kalışı Süleyman Paşa'nın bir başka talihsizliği daha olmuştur.